

1-6848
H. C. Pitsahl

Pühajõe mäss

Tarvastu lossi viimsed
'päevad

KIRJASTUS «NAUDING» TALLINNAS

S. C. Pitsahl.

Pühajõe mäes

ja

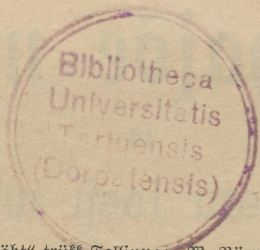
Tarwastu lossi wiimsed
päewad.

—

Eugu pühast Wõhandu jõest ja Tarwastu lossi
hukkumisest 16. aastajangu lõpul.

Kirjastus „Nauding“ — Tallinnas.

Sirj. o.-ii. „Läht“ trüff Tallinnas, W. Pärnu m. 31. 1929.

4651

A-6848

Pühajõe märs 1642. a.

Ujalooline sündmus „wanast heast“ Rootsi ajast.

Tekitades tuhandeid kääne, läbistab Võru-
maad muištne püha jõgi — Võhandu. Olles
suurim weesoon kagu-Eestis, korjab ta Otepea
ja Gaanja mägismaa (plateau) vahelised weed
koffu, kandes nad Bagula järwe, tungib selle
loodesjast wälja ja haarates Tamula järwe
weed endasse tõttab Peipsisse. Oma lähtekohast,
Ilnjärwe ja Otepea wahel asuwast Widriku
järwest wälja nõrgudes lastub ta aeglaselt Ote-
pea mägestiku kagunõlvalt alla Urwaste ja
Kanepi kihelkondade wahelise Kooraste ürgoru
loodeossa, kus rida aheljärwi, mis ühenduses
üksteisega ojadega. Nende weed suubuvad Koo-
raste suurjärwe ja selle kirdeotsast woolab wälja
Võhandu jõgi juba weerikkana. Suundudes
lõunasse haarab ta mõne ojakese ja Kanepi kiriku
ligidalt Jõksi järwest wäljawoolama jõe oma
rüppe, loofleb moldorus alguses ida, siis jälle
lõuna suunas Kärejala, Sulbi ja Dinnamäe alt
läbi Sõmerpalu kühmastikule, kus tasandab
woolu, siirdudes järsku kagu sihis Bagula
lühale. Siin ühineb Kõuge kõrgustiku alt saa-
buma Ujijõega ja suubub siis määrastikus
filmusledeks weerikkasse Bagula järwe.

Seda Võhandu jõe ülemjooksu pole mitte
üksnes kohalised elanikud, waid ka wõõrad
pühaks pidanud. Kaugel Peipsi rannikul ja

Läti rajal austati teda. Jõe wett ei tohtinud keegi rüüwetada, ega tema kallastel kaswawatelt puudelt offi murda, sest jõgi oli asupaigaks Pikksele, keda peeti mõjutajaks ilmastikule. Piinliku hoolega puhastati wett prahist, mis sinna sattunud, käidi hiites palumas ja toodi Pikksele ohwreid. Suhtus keegi kuritahtlikult midagi roojast wiskama wette, järgnesid kohe halwad ilmad. Et teada saada tulewiku wäljawaateid ja jumalate wiha, heideti 3 mõrda kõrwuti wette. Sattus keskmissse mõrda 3 korda järjestikku soomusteta kala wõi wäht, oli karta wiljakaldust. Siis toodi jumala wiha waigistamiseks ohwriks härg; kordus uuel katsel sama lugu, ohwerdati jälle härg ja kui ka kolmandal korral polnud paremat tagajärge, toodi ohwriks koguni — noor laps. Sarnane lugu juhtunud 1644. a. Jõe wõime sisse uskufid isegi sakslased, ja wanad „targad“ teadsid palju rääkida Pikkseit, kes end ilmutanud mõnikord noore poisikese näol. Palwe, mida ohwerdamisel tarwitati, oli Crastwere „targa“ Wihtla-Jüri sõnadel järgmine: „Wõta, Pikkne, härja anname sulle palwes, kaks sarwe kah, ning neli sõrga kah, künni päraist, küllwi päraist; olgu õled nagu wass, terad nagu kuld. Tõuka mujale mustad pilwed, suurde johu, kaugele kanna laia laane peale. Sinatse ilma anna, mis on magus meile, kündjaile, küllwajaile. Püha Pikkne, hoia meie põlde head, et oleks wiljal õlg all, hea pea otsas ning hea tera sees.“ Rõrd uppunud härjad jõkke. Sellele järgnenud kohe suur lumefadu ja warajane külm. Tõmmatud aga järgmisel päewal laibad weest wälja, muutunud ilm kohe soojaks. Selle nähtuse tagajärjeks oli alaline hirm rahwa keskel, kes iga-

ford, kui weest midagi leiti, Piiselt karistust jäi kartma. Jõe ääres asunud hieed on ammu kadunud; säilinud on waid mõned ohwrikivid.

*

Tubli penikoorem Wagula järwest loodes oli Pühajõe paremal kaldal lamaförgustiful Sõmerpalu mõis wäiklase kindlustatud lossiga. Wiimase ehitas Tartu piiskopkonna stiftfoogt Georg Kurssel, kes pärandas mõisa oma naiselt Ebba v. Ükskülalt. 1558. a. jattus loss Wene wõimu alla ja anti Poolale 1582. a. rahulepinguga „Kursloviumi“ nime all. Poola walitsuse ajal oli mõis Kursselite käes ja tunnistati 1627. a. Rootsi walitsuse ajal riigimõisaks. Kui Rootsi riik Saksamaa 30-aastasest ufusõjast tegelikult osa wõttes kibedas rahapunduses oli, müüis kuningas Gustaw II Adolf Schwedtis laagris olles mõisa sõja ajal rikastunud Tallinna kodanikule Hans Ohmile, kellele kuulusid mitmed mõisad Harju- ja Järwamaal. Wiimane oli ettewõtlik mees, ja nähes, et kuni 15 meetri laiuse jõe tugew lang seisab ohjeldamata, algas wiski ehitust jõeale. Wõpatus läbistas seda nähes talunikke, hirm ja ärewus waldas kõike ümbruskonnas, muutudes liihikese ajaga awalikuks waenuks. „Püha jõe“ rikkumist ei jäta jumalad karistamata“, kaebasid talunikud murelikult ja nende kartus näis õigustawat, sest üks õnnetus teise järele langes rahwa kaela. Kui järgnewal suwel külmad ja wihmased ilmad tulid, mille tõttu wili täiesti ikaldas, rahe palju kahju tegi ja suurwesi heinasaagi häwitas, oldi kindel, et see Piitse karistus. Sāda kannatawate talunikkude waen tujunes otse liikumiseks mõisnikkude wastu,

ähwardades lewineda ka kaugematesse maakoh-
 tadesse, ja leidis isegi wastufaja Koivalinna
 (Udseli) ja Opealni lätlaste hulgas. „Pühajõge ei tohi ohjeldada, üles mehed!“ kajas
 hädakisa kihelkonnast kihelkonda. Tõkkijid rahu-
 tused ka lätlaste hulgas, kes hädaldasid, et
 „Swet-upe't“ (Pühajõge) ei tohi puutada. Ei
 aidanud ähwardujed ega karistused, rahutused
 kaswasid, ja mõisnikud ei kahtlenud enam, et
 õhus tundub äikest. Sügise lõpul wõttis liiku-
 mine uut hoogu ja siis juhtus midagi ootama-
 tut. Ühel õhtul kogunesid ettewõtlikumad talu-
 nikud ligidalt ja kaugelt Sõmerpallu, warusta-
 tud tugewate teiwastega ja isegi mõõkadega.
 Pühikese nõupidamise järele tungisid wihased
 mehed westkisse, lõhusid paisu, purustasid hoone
 ja panid lõpuks punase kuke firema. Rõrgele
 tõusid weripunased leegid põlewast westkist, ja
 röömuühõiskel terwitas rahwas selle kuma.
 „Mässajad“ aga purustasid wõidujoowastuses
 kõik tammi jäänused ja pekisid mõisast kohale
 rutanud walitseja ühes kaaslastega läbi. Terwe
 öö askeldas rahwas wõiduröömsjalt westki ware-
 metel ja walgus laiali alles koidu eel. Kui
 tõuswa päikese esimesed punased wiirud kerki-
 sid üles kaugelt Weriora metsade tagast, heites
 wirmendawat helki tumedale weepinnale, mida
 sügishommikune külm tuuleõhk kergesti õõtsu-
 tas, polnud westkist jälgegi näha. Püha Wõ-
 handu jõgi oli wabanenud tammist ja saatis
 endistwiisi tumedaid wooge alla järwe suunas.

Rahwa töö oli tehtud; waen haihtus. Rutati
 hiitesse rikkaliku ohwrianniga Piske wiha wai-
 gistama, röömustades, et nüüd kõigil hädadel
 lõpp. Minult mõni wanake heitis mureliku

pilgu mõisa poole ja wangutas kahtlaselt pead...
Mis toob küll lähem päew? —

*

Tartu-Waastjeliina tee ääres, Tamula järwest väljawoolawa Wõhandu jõe kääruks asus soost piiratud kõrgel künnisel wana Kirumpea loss, mille poolakad 1579. a. purustasid ja hiljem jälle niimõrd ära parandasid, et elamiseks oli kõlbulik. Seal elutses Rootsi rittmeister mõnekümnepealise meeskonnaga. Lossile kuulus ringkond oli laialdane, ulatades loodes Otepea rajani ja wenides kagus Beriora põlismetšade kaudu Peipsi ja Pihkwa järweni, kust suundus Mädaajõe ülemjooksule. Poola ajal moodustas Kirumpea starostkonna, mille eesotsas seisid tuntud kuninglik komisjar Stanislaw Bekoslawsky, kes oli ühtlasi Muliina (Marienburgi, Mluskne) ja Schwanenburgi (Wegulbene) starostiks. Rootsi alla minekul läänistas Gustaw Adolf Kirumpea lossi maad 1625. a. kohanõunikule Magnus Martinson Palmale, kes tegutses Liwimaa wõitmisel sõja-komisjarina ja oli 1626. a. Riia ja Kirumpea asehalduriks. 1627. a. parandati kindlustusi ja paigutati lossi sõdurid, kuid purustati 1656. a. wenelaste maaletungimise puhul ja meeskond saadeti Tartu. 1661. a. anti loss Kärde Iepinguga Rootstile tagasi, kuid siis oli juba pooleldi waresmetes ja seisis kasutamata. 1682. a. olid müürid lagunenuid, seisis waid weel torn wõrdlemisi terwena. Waresmed lõhuti maha Wõru linna asutamise puhul 1784. a. ning kiwid weeti ehitusmaterjaliks. Liwimaa iseseiswuse ajal kuulus Kirumpea Tartu piiskopile, kelle asemikuna asus siin burgkrahw. 16.

aastafajal oli losji juures ka alewik, mis 1558. a. alganud sõjas maha põletati.

Waewalt oli hilisüigisene päike tulipunase fettana üles kerkinud süntjas-hallile horison-dile, kui toodi losji ärew teade: talunikud olla Sõmerpalus mäsšamas. Kohe aeti mehed ja-lule, istuti hobustele ja kihutati täies sõja-warustuses mainitud suunas, sest hele tulekuma kaugelel järwede tagast tunnistas, et on tõesti midagi erakorralist juhtunud. Warsti jõuti Sõmerpallu, kuhu ruttasid ka kohalik maakohtu-nik ja riüitelsonna esimees. Algas jündmuse juurdlus, mis süüdlastele head ei töotanud.

Weski põlemisest waimustatud mehed olid kainedes aegsasti laiali walgunud. Kuuldes karistusjalga saabumist algas paaniline pelgu-pugemine. Kes wähegi omal hingel teadis süüdi olewat, läks metsa ja sohu warjule. Mõ-ned nooremad aga, keda perekond ei köitnud, põgenesid Rõuge kaudu Poola-Piwwimaale Ma-rienhauseni piirkonda, mis oli eraldatud Rootsi wõimkonnast suurte soode ja metsadega. Et koha peal elanikke wähe oli, wõtsid Poola mõis-nikud põgenikke heameelega vastu.

Süiski leidus mehi, kes ei kartnud karistust. Ükskhaawal wõeti nad sõjawäe abil kinni ja saa-deti mõisa. Sama saatuse osaliseks said kõik, kes ilmusid wälja oma pelgupaigast. Wiimaks lõpe-tati juurdlus, ja kohus algas istangut.

Põlwitades sunniti „mäsšajaid“ maakoht-uniku ees otsust ootama. See lubas Urwaste ja Põlwa pastorite palwel karistust kergendada; süiski oli wiimane niuwõrd kohutaw, et paljud elu kaotasid, teised jälle wigaseks pekseti, sest karistuseks määrati igamehele — peks, kellele

wähem arm hoope, kellele rohkem. Kelwastatud sõdurite wahel saadeti wangid mõisa rehe taha põllule, kus algas karistuse täitmine.

Tummal, kokkulihtunud huultega sammusid süüalused iikshaawal peksupingile. Reegi ei palunud andestust; kõik olid walmis kandma karistust „püha jõe“ eest, mida imestles isegi kohtu koosseis. „See kangekaelne rahwas wäärrib austust“, tähendas rittmeister, päritoluga Põhja-Rootsist. „Ta sarnleb Dalekaria mägestiku talunikudesse, kes oma wisadusega lord päästsid Gustaw Wasa ajal Rootsi riigi.“

Sulmi karistust waadeldes seisid õnnetumate omaised sõdurite ringi taga tardunult paigal, olles hirmu ja ehmuse mõjul keeletud. Ei leitud sõnu hädaldamiseks, ei jõudu nutmiseks. Pärani filmil tunnistati kohutawat ssteeni, mis kestus õhtuni ja maapinna peksupingi ümber paksu tardunud were laikudega tumepruuniks wärwis. Wähe leidus neid, kes peksust wabanedes suutsid omal jõul jalgile tõusta. Purustatud seljaga, ägedes ja walu mõjul kramplikult hambaid kokku surudes wäänles enamik mehi niiskel maapinnal, kust omaised neid haleda nutuga üles upitasid ja õrnalt koju talutasid. Silisööni askeldati taludes peksutute ümber, kelle suust wäljus kawa wihaseid sajatusi, mis kokku sulades laste ägeda nutuga waihus õhe; polnud imestada, kui mõnigi raske rusik ferkis üles tummas ähwarduses mõisa suunas.

Pimeduse saabudes tühjenes karistuspaik. Sõdurid läksid lossi, kus olid kohtuistungist osawõtnud mõisnikud elawas kõneluses pidulaua taga. Maha jäi waid werelaikudega kaetud maapind inimeste seljas purukspeksatud kепitüükikes-

tega, mida wihtm porri uhtus ning lõpuks lumi oma alla mattis.

Weski põletamisega saawutasid talunikud siiski jeda mida nad tahtnud. Et tulewikus jellastest rahutustest hoiduda ega rahwast asjata mitte äritada, keelati Kirumpea asjahalduri ning riitelskonna kokkuleppel jellekohase käsuga weski ehitamine Wõhandule, kuna agar Urwaste pastor piüdis rahwast ära wõõrutada püha jõe austamisest ja muudest ebausukommetest. Kas see tal õnnestus, pole teada. Kuid kirikuarhiwis leidumad teated, et isegi 100 aastat hiljem tuli ette Wõhandule ohwerdamist ja rahwas kaua katoliku usukommetest, mis juurdunud sisse jesuüidipreestritelt, ei tahtnud wõõrduda, nõudes isegi waimulikkudelt nende täitmist.

*

Pühajõe mäsku ja Sõmerpalu weski põletamise üle awaldas Tallinna kaupmees Hans Ohm pika aruande Sõmerpalus wiibides (Datum auf meinem Güttchen Sommerpahlen in Lieffland den 3. Augusti Anno 1644), kuna Urwaste pastor Johann Gutschlaff, kes uuris innuga rahwa elu, kirjutas passu raamatu (407 lhf.) Wõhandu austamisest, mis ilmus Tartus ja kannab pealkirja:

ΣΥΝ ΘΕΩ / Kurzer / Bericht vnd Vnterricht / Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland / Wõhlanda. / Daraus die Bnchristliche Abbrennung der Sommerpahlischen / Mühlen geschehen ist. / Aus Christlichem Eyser, wegen des Bnchristlichen vnd / heydnischen Aberglaubens gegeben / Von / Johanne Gutschlaff, Pomer. / Pastorn zu Vrbs in Lieffland. / Gedruckt zu Dorpt in Lieffland, bey Johan Bogeln, / der Königl. Universtität Buchdrucker, im Jahr 1644.

Tarwastu lossi wiimised päewad.

Eugu Poola ajast Gestis.

28 km. Wiljandist kagus, Tarwastu kiriku ligidal, leiame weest piiratud kõrgel künkjal wana kantsi ordulosfi waretetega. Mõõdudes ei puutunud koha filmi, nad jääwad põlise wõjastiku warju. Alles ligemale minnes näeme müüri- ja müüriidid tihedast lehestikust üles kerkimat, mis esimesel waatlemisel erilist muljet ei awalda. Asutume aga waretete wahel, siis kerkib filmade ette nägemus, mis sunnib hämmastanult seisatama, sest omal ajal on siin hiiglatöö ette wõetud, et kindlat kaitsepunkti luua. Lossi pakitud põllukiwidest kokkuliidetud müürid on küll ümber paisatud ja ajahambast puretud, kuid kōwa lubi hoiab kiwe kinni ega lasje lõpulikult wariseda, kuigi lossi purustamisest aastajangud möödunud. Mida aga loodus puutumata jättis, selle kallal on inimeste käed põhjaliku häwitustöö teinud, waretetest hoopis wähe püsima jättes.

Runas Tarwastu loss ehitati, seda ei maini ükski kroonika ega tunnus kiri. Igatahes ulatuvad lossi algpäewad 13. aastajangusse, mida tunnistab ehamäärane ehituswiis. Raage minewiku hõlma on wajunud ajad, mil siin üksikul jõesaarel kahas elu, sest loss kui tugew kindlus oli kerkkohaks ümbrusele, kus wiibisid ordu ajal sageli kõrgemad wõimumehed, ja kuuludes Poola ajal Pärnu maakonda moodustas erilise starost-

fonna. Seites pilgu lossi minewikku, wõiksid need tummad kiwid palju walusaid mälestusi awaldada ajajärgust, mil ordu raudne käsi nad eesti mehe turjal käskis siia kokkufanda ja hiljem, wallutatud rahwa wabaduse järkjärgulise kokkuwarisemise järele, sundija piits kaitsetu orja seljas plaksus. Pärast Liimi ordu kokkuwarisemist sattus loss' sõjakeerdu, nähes oma müüride wahel waheldamisi wenelasi, poolakaid, Liimi „ku-ninga“, Magnuse mõisamehi ja rootslasi, jäi lõpuks Poolale ja hukkus rahu ajal ühes meeskonnaga plahwatuse läbi, mille tekitajad olnud 2 Poola magnaati, kes lossist põgenedes põlewa jüütenööri abil tule püüsirohukeldrisse juhtinud, nagu wäidawad sellekohased teated. Runas see juhtus, pole õieti teada, sest aastaarwu ei mainita. Siiski wõib oletada sündmustiku järele, et katastroof oli 16. aastajajangu lõpul, 1596. a.

Lossi hukkumist kirjeldab katoliku waimulik, kes Tarwastus asudes katastroofi pealtnägijaks olnud. Kuigi kirjutis liig naiwne, läbiimbu- nud klerikliste kitsarinnaliste waadetega ja tuge- neb otsustuswõimele, mis iseloomustaw kirikliku wõimuharipunktil püüsimise ajajärgul walitsewa- tele wooludele, siiski peegelduwad küllaldaselt nendeski kitsastes raamides selleaegsed ühiskeluli- sed pahed, kujundades wõitlust ühiskonna ja üffi- kute wõimumeeste wahel. Seleda wöödina lõi- kuwad läbi sellest wõitlusest Poola walitsuswõi- mude püüded, Gestis surwe abil alama rahwa- tihhi — pärisorjuses waemlewate talunikude — ellu kergendusi luua, mis aga ebaõnnestuwad mõisnikkude ägeda wastupanu ja poliitiliste sündmuste tagajärjel. Kuudas see juhtus, näeme alljärgnewaist ridadest.

1. Jooni Tarwastu lossi ajalooft.

Tarwastu kihelkond asus ordule kuuluma Sakalamaa idapoolses nurgas. Piirdudes loodes Karksi foogtkonnaga, ulatas see wiljarikas maakohd idas Wirtsjärweni, mis oli piiriks Tartu piiskopkonna ja ordu territooriumi wahel. Sellesse kalarikkasse järwe suubuvad jõed on weerikkad, nende hulgas ka Tarwastu jõgi.

Mainitud jõe käämus, umbes penikoorem jõesuust, asus kõrgel künkal eestlaste kindlustatud maalinn, piiratud sügawa jõega ja maa poolt laia kraawiga. Et looduslised kaitsetingimused head, oli kants ligipääsematuks muudetud: mäekallakud, mis otse wette ulatasid, õieti järjeks kaewatud, nende serwadele kaitsewall ehitatud ja pihwaiaga piiratud. Kunas kants häwitati ja kas ta ristiusu lewitamisel wabatahtlikult kapituleeris, selle kohta puuduwad teated.

Möödusid aastakümned. Kantsi asemele ehitasid orduwennad mõni aeg pärast maa lõpuliikku alistust (wist Karksi ja Helme kindlustega ühtaegu) tugewa lossi, mis Wiljandi komtuuri lauamõisana Sakala foogti ringkonda kuulus, 1509. a. aga ühes Wiljandi, Karksi, Helme, Põltsamaa, Kurši (Talkhofi) ja Laiusega Järwa foogti jurisdiktsiooni seati, mis ajast kadus Sakala ametlik nimetus, sest hiljem nimetati kogu maad Ruhjani Järwaks. Siia määrati Wiljandi ordukomwendist üks orduwend lossikomtuuri ja foogti kohuseid täitma, kes sõja puhul seisis kaitsewäega Wiljandi komtuuri ja marsjalli käsutuses. 1555. a. kindluste nimestikus

öeldakse Tarwastu lossi kohta: „...arx ad lacum ingentem Verscher (Wirtsjärw), cum attinentibus Curiis et pagis quam plurimis, ita ut proventus hujus Commendatoris adaequent Magistri.“

Loss oli ruumikas ja strateegiliselt hästi valitud kohas. Peaehitis seisis meega piiratud saare loodeosas jõe järjul kaldal, ulatades nelinurgana kirdesse, kus mäeseljat järjult läbi kaevatud. Selle sügawa kraawi taga asus eelkindlus, olles tõstesilla kaudu ühenduses lossiga. Looduslikelt hästi kaitstud seisukoha tõttu, sügawa jõe käänus, mis haarab mäge rõngana, eraldatud eelkindlusest laia kraawiga, suutis loss kindlat kaitset pakkuda waenlaste vastu, kes jageli käisid „püha Maarjamaad“ rüüstamas.

Et ümbrus wiljarikas ja rahwas jõulal järjel elas, tekkis lossi ligidale alewik, kuhu käsitöölised, kaupmehed ja lossile kuuluvad „maapriid“, kes olid mõnesuguste teenete abil põllutööst wabanenud, elama asusid. See alewik ulatas mööda jõekallast kirikuni, mis seisis jõe pahemal kaldal kõrgel lamedal kiinal.

Tarwastu kirik oli floostrikirikule sarnlew wana ehitis, romaani-gooti segastiilis, milline pärit ülemineku ajajärgust, s. o. 13. aastajangu lõpupoolelt. Watikani arhiivi andmetel on warsti pärast 1232. a., mil Wiljandis asus ordupreester Salomon, Paistus keegi Winandi nimeline plebaaniks olnud ja Tarwastus Gottfried, kes 1235. a. läks Soontaganasse (Mihkli kihelkonda) ja oli 3 aastat hiljem Lodigeris liimlaste juures. Kui paawst Honorius III legaat Modena piiskop Wilhelm tuli Siimi-maale kiriklaste oludega tutwunema, on ta 1225. a. juwel Otepeast Wiljandisse reisisid

Sakalasse jõudes ihe kabele juures jutlustanud, manitsedes rahvast ristiusus kindlaks jääda. See juhtus Wirtsjärwe ligidal, nähtawasti Tarwas-
tus, kust piiskopi teekond läbistus. Hiljem ehi-
tati kihelkonda ka dominikaanlaste abiklooster,
mis asus poolteist penikoormat kirikust põhja-
pool, Muugal, ordumajalitsuse lõpuajajärgul
tühjeneb ja hiljem sõja ajal lõpulikult häwines.

Nagu ümberkaudne maa, nii pidi ka Tar-
wastu sõja läbi palju kannatama. 1329. a. tun-
gis Leedu würist Gediminas kihelkonda, rüüstas
lossi ümbrust ja kirikut ning põletas hooned
tuhaks. Sinneks ulatas selle paganlise würisti
röömretk ainult Paistu mõhnastikuni, kus ju-
gawa Põrguoru ja Loodi oosmägede taga lai-
tuwad metsarikkad sood ei wõimaldanud liikuda
kaugemale Pärnu suunas. Jäädi Paistu kiriku
alla laagrisse, kus 2 waimulikku (armatawasti
Tarwastu kloostri mungad) tapeti, kirikukellad
röömiti, orel ja sisseseade purustati ning hoone
kasutati „türgi täkkudele talliks“, nagu kurdab
selleaegne kaebefiri Königsbergi wanas ordu-
arhiivis. Kas leedulased ka lossi häwitasiid,
pole teada. Jgatahes sai kindlus tublisti kan-
natada. 1481. (1477.) a. kuuleme jälle sõjali-
sest röömretsest; seekord tungisid Moskwa suur-
würisti Joann III wäed Wäike-Emajõe üle tul-
les Tarwastu, rüüstasiid ümbrust ja lossi ning
läksiid Wiljandi, kus põletasiid linna, kuid lossile
ei suutnud kahju teha. Sel korral oli neil ka-
sas sõjainsener Rudolfo Fioraventa Bolognast,
kes 1474. a. astus Wene teenistusse ja nüüd
Wiljandi lossimäge kawatsees miiniga purus-
tada. Miin lõhkes aga enneaegu ja mees sai
surma. Samasugune retk lordus 1501. a.

Plattenbergi ajal. Siis rüüstas Joanni vägi Liivi ordu „wiljaaida“ (Wiljandi, Larmastu, Helme ja Särqmäe kihelkonnad) ühes terve Tartu piiskopkonnaga üsna paljaks, kannatades waid Helme lossi piiramisel tuntawat kahju, kus langes würst Aleksander Obolensky ja tema 1.500 mehest enamik hukkus lahingus.

Riikl tekkis aherwarteale uus elu, ka Larmastu alewik ehitati uuesti üles, ta paisus weel juuremaks, kui oli enne, sest 16. aastajangu esimesel poolel arenes Liivis kaubandus ja käsitööstus; ühes sellega juurenes rahwaarw niisõrd arwurikkaks, nagu seda warem ega hiljem pole olnud. Kui aga 50-aastane rahuaeg möödus, hukkus alewik Wene-Liivi sõja ajal lõpuliikult. See juhtus weebruaris 1560. a., mil suur Wene vägi Rujjast tulles Karfi alla ilmus, kust kaiks wäeosa Larmastu kihelkonda saadeti. Üks neist põletas maha Larmastu alewiku, teine tungis edasi Wiljandi ligidale, kust tagasi pöördudes ordu wäerühmaga koku pörkas, oma juhi Swan Kosladini surruna kaotas ja rutuga taganema pidi. Et loss hästi kindlustatud oli, ei juletud selle piiramisele asuda; lepiti ainult ümbruskonna rüüstamisega. Pärast Wiljandi langust augustis 1560. a. kawatses wiimane ordumeister Gotthard Kettler Larmastu ühes teiste lossidega Poola kaitse alla anda, aga enne kui sellekohased läbirääkimised lõppesid, wallutas lossi Wiljandist ootamata saabunud Wene wäerühm. Särqmisel aastal septembris tulid poolakad, kes olid Mikolaus Radziwilli kutsel Riia ja Wõnnu maakonnad okkupeerinud ja müüid Wene poolt wallutatud maa-alal opereerisid, Hieronymus Chodkiewiczzi juhatusel lossi piirama ja

wallutafid tormijooksul. Raugemale ei suutnud poolakad tungida, sest würstid Glinfky ja Se-rebrännöi afufid Wiljandist wasturünnakule, wallutafid lossi ja tappfid leedulastest koosnema meeskonna, kes oli lossi peahoone püsfirohuga õhku lastnud. Siis häwitafid kättemaksuks Pärnu suunas ihe Poola presiidia, kes seifis Radziwilli juhatusel Tarwastu ligidal. Kuna Poola püüdis kofkupõrgetest hoiduda, oli juba fewadel faatkond Korsakiga eesotsas Moskwa faadetud nõudega, et Poola presiidiate (sõjawäerühmade) poolt offupeeritud maad Poolale alluwaiks tunnistataiks ja nende wallutamiskatsetest loobutais, kuid tsaar wastas kõrgilt: „Eiwiima on meie ja peab selleks ka jääma.“ Kuigi sõjaline tegewus katkes, püüdis 1560. a. lõpul Wiljandi wojewoda Meiksei Basmanow Madafew, kes pärast tsarina Anastasia wägivaldsfet surma tsaari wiha alla sattudes Tartus wangistati ja hiljem ihes omaffetega surmati, firjalikult Karfist ja Helmet alistumisele meelitada, teades, et sealsed Poola garnisonid olid nõrgad: Karfhis 200 meest Glowacky, Helmes 100 — Felix Guba juhatusel. Ei faawutanud aga mingit tagajärge, sest kohalised sakslased ei andunud meelitustele, pidades wenelasi metslasteks, kes oma lubadusi wifalt täidawad ja ifegi äärmistest julmustest tagasi ei hoidu. Sel ajal parandati loss niiwõrd ära, et elamiseks kõlblikuna efines piirikindlusena ja oli toetuspunktiks edaspidistel sõjalistel operatsioonidel. Terawama kaju omafid Poola-Wene suhted jälle 1562. a., kui kuningas Sigismund August pants 7 lossi (Paide, Karfhi, Helme, Trikati, Särqmäe, Ruhja ja Burtneki) oma näälule

Soome hertsog Johannile (Rootsi kuninga Erich XIV wennale), kes nende hooldajaks määras krahw Joh. Arz'i. Et Erich wangistas Turu linnas oma wenna ja sellekohase lepingu põhjal, mis sõlmitud Tartus 1563. a. Rootsi saatkonna ja Wene „namestniku“ Morosowi wahel, käskis Tallinna asehaldurit Klaus Horni wallutada Paide ning Karksi Rootstile, astus poolawaenuline Arz läbirääkimistesse Tartu wojewoda würst Andrei Kurbškiga. Seda nähes kahtlustasid Poolale truud saksa sõdurid teda äraandmises ja efitades süüdistuse, nagu oleks ta tahtnud Selmet wenelaste kätte mängida, wangistasid mehe ning saatsid Wiiga, kus teda tuliste tangidega piinati ning siis hukati rattal. Pärast nurjunud Tallinna piiramist 1577. a., kui wenelased oma jõud Pihkwasse tagasi tõmbasid, et alata uut pealetungi Riia suunas, tõttasid rootslased Wenele kuuluvat maa-ala rüüstama ja wallutasid Tarwastu, pidid aga peagi maha jätma, sest juur sõjawägi Joann Sulmi isiklikul juhatusel ilmus Poola kindlusi wallutama. Runa Mathias Dembinsky ja Aleksander Chodkiewicz Poola wäega wiibisid Koopas, saadeti rootslastega ühinedes rittmeister Klaus Korff Tarwastu alla. Tuba warem kannatas kihelkond Tallinnast tulnud rootslaste rööwretkel, kes 1572. a. Märjamaa kaudu Tallinna asehalduri Klaus Afeson Totti ja 1575. a. Pontus de la Gardie juhatusel käisid Wiljandi ja Põltsamaa ümbrust rüüstamas; sama lugu kordus 1581. a. Sapolje rahuga (1582. a.) jäi wenelaste offupeeritud maa-ala (Pärnu, Wiljandi, Põltsamaa, Tartu jne.) terwikult Poolale ja losfi paigutati ungari heiduffidest (ratsawäelastest) koosnew meeskond.

Lossi wanemast minewikust puuduvad tead-
 ted. Ühes Rooma Watikani arhiivist leitud tun-
 nuskirjas esineb kihelkond juba 1234. a. Hiljem,
 1329. a., oli kihelkond 200 adramaad suur,
 kirikut mainitakse tunnuskirjades weel 1366. a.,
 kuid lossi olemasolu võime arvata 1343. a.
 Harju mäsju puhul. Siis esines Tarwastu
 ordu tagawarawägede koonduskohana, kust Ri-
 rumpeas pihkwalaste wastu wõitlew Riia kom-
 tuur Diedrich v. Rambow, kellele Sakala, Rarfji
 ja Põltsamaa foogtid olid appi rutanud, Otepea
 wäerinnal asuwate Tartu piiskopkonna wägedele
 abi nõudis. Kuigi abi käskjala wiivituse tõttu
 hiljus, õnnestus Rambowil wenelasi otkustawalt
 lüüa, waatamata suurtele kaotustele, sest muu-
 hulgas lange sid kaks kõrgemat wäejuhti. Pärast
 mäsju mahasurumist Harju- ja Läänemaal tuli
 Wiljandisse Preisi ordu kõrgemeistri jaadetud
 komtuur Konrad v. Gartow, kes asus Sakala-
 maad karistusalgaga „rahustama“, tappes ar-
 muta kõi k, kelle meelsuses leiti mäsjuidusid.
 Selle karistusretke tagajärjeks oli massiline
 põgenemine üle järwe Tartu piiskopkonda, kus
 olid wabamad olud ega polnud karistust kart-
 ta. Kas nad seal wastuwõtmi st leidsid, pole teada.

Ametlikult nimetatakse lossi esimest korda
 1410. a. paiku. Siis esines Tarwastu ordu-
 meistri asukohana. 1417.—1557. a. on ordu-
 meistrid sageli seal wiibinud, mida wäidawad
 Tarwastu ordulosjist dateeritud tunnuskirjad.
 Lossis elutjes pikemat aega rauf ordumeister
 Heinrich v. Galen 1556. a. ja järgnewal kewa-
 del, kui ta kodusõja Riia peapiiskopiga wõidu-
 rikkalt lõpetas, ja loobus ametist, määrates oma
 koadjuutoriks ja täieõigusliseks asemikuks Wil-

helm v. Fürstenbergi, kes 1540. a. alates oli
Dinaburgis ja nüüd Wiljandis komtuuriks.

Kui Heinrich v. Galen mai lõpul 1557. a.
Tartu lossis juri, waliti tema kohale Für-
stenberg, kes sõja puhkemisel Moskwaaga määras
järgmisel kewadel Tartu sõjaväe varustus-
kohaks, kuhu sõjalaager Walgast üle toodi. Siit
kawatsetes ordumeister Riia peapiiskopi ja ordu
ühendatud sõjaliste jõududega forraldada rün-
nakut Tartumaale wenelaste tagasitõrjumiseks,
kes rüüstasid Rõngu, Rannu, Ronguta ja Ka-
wilda piirkonda ning ähwardasid Tartut piira-
misega. Kui aga oodetud abi Riia tingisõdurite
(landsknechtide), peapiiskopi ja Kuramaa wäe-
osade näol tulemata jäi, pidi ettevõttest loo-
buma ja liikus nende wäheste sõduritega, kes
tema käsutuses olid, Wiljandi kaudu Laiusele,
sealt Põltsamaale, kust Waideni ja Rakwereni
jälgis wenelasi, kes Rakwere alt eemale tõrjuti
ja kuuldes, et ordumeister neil kannul, sarnases
kahuhirmus Mutaguse kaudu Wenemaa poole
tagasi walgusid, et üle Runda jõe põgenedes
Semi sillalt paljud wette kukkudes uppusid.
Kuigi Tartust wäljarutanud garnison neile pii-
ril julge rünnakuga tuntawat kahju tekitas,
suutsid wenelased jüiski takistujeta üle Narwa
jõe pääseda. Fürstenberg loobus tagaajamisest,
jäädes Rakwerre. Siljem oli Tartu loss
Fürstenbergi elukohaks, 1559. ja 1560. a., kui
ta Walgas ordumeistri ametist tagandatult
Wõnnu maapäewa otsusel Tartu, Wiljandi
ja Rarksi lossid ühes neile kuuluwate maa-ala-
dega eluaegselt käsutamiseks sai.

Pikaajalise piiramise ja pommitamise all
pole Tartu loss kannatanud. Sõjatehnika

arenemisega wananesid kindlustused ega poleks suutnud enam esineda jarnase kaitsepunktina, nagu Narksi ja Wiljandi lossid, eriti wiimane, mis asus kõrgel mäel, piiratud kahetordse kraawi ja walliga ning kaitstud kahe teineteisest sügawa kraawiga ning müüriaga eraldatud eelkindlusest, olles selle tõttu ligipääsematuks tormijooksul.

Sooletud poolakad ei parandanud lossi, mille pehastunud müürid ähwardasid wariseda. Sõjategewus siia ei ulatanud ja kui hiljem tekkis riiklik union Rootsiaga, waadati kindluse kõdunemisele ükskõiksest. See oli siis, kui mind Tartu kolleegiumist Tarwastu kiriku peale saadeti, kus raske tegewuse eest leidsin, sest rahwas oli ammu wanast õigest Rooma kirikust taganedes uue õpetuse Augsburgi usutunnistuse põhjal omaks wõtnud.

2. Poola walitsuse surwe. Jesuiidid Gestis.

Ordut ja senist riiklist konföderatsiooni liidudeerides wandusid Liwi linnade ja mõisnikkude esindajad Riia ordulossi remteris 1562. a. algul Poola kuningale truudusewande. Et kaua kestnud sõja tagajärjel käsitööstus ja kaubandus oli häwinenud, wäiksemad linnad ja alewikud täiesti hukkunud ja elanikud laiali pillatud, püüdis rüütelkond peawõimu oma kätte kiskuda, nõudes Wilnas lepingu sõlmimisel kuningalt oma eesõiguste finnitamist, mis osutusid laiema ulatusega senistest ordu ja piiskoppide wasallina kasutada olnud õigustest. Meis nõuti usuwabadust Augsburgi usutunnistuse põhjal, kirikliku wõimu, Saksa seaduste ja kohtute alalejätmist, ühiskondliste ja omawalitsusliste asutuste etteotsa Liwi mõisnikkude

määramist, mõisaõiguste puutumatuist, kõrgema riivitellkonnakohtu asutamist Riias, kelle alla ei kuuluks ainult poliitilised kurtööd, igale mõisnikule õllepruulimise ja kõrtsiamamise õigust mõisa piirides, piiramata woli kohut mõistmiseks taluniku üle ja palju muud. See oli esimene kord, kus mõisnikud kirjalikult üles märkisid õigused, mis seni „harilikult“ neil olnud ja segast aega kasutades „omaks“ wõetud. Piika kauplemise järele lubanud wastutulelik kuningas kinnitada need õigused, mis tuntud „Sigismund Augusti privileegiumi“ nimetuse all, rahuldades riivitellkonna ammu ihaldatud soowi — lääniõigusel kasutatawaid mõise pärandatawaks pärisomanduseks pidada ühes nende külge kuuluwate talunikkudega. Nii saawutasiid Riigi mõisnikud faktiliselt seda, mis nende kaaswendadel Sardu- ja Wirumaal juba ammu oli õigusliselt maksmas: talunik muutus mõisniku pärisomanduseks ja ta olemasolu waid mõisnikust ärarippuwaks.

Wilna leping, mis ratifitseeritud Araakowis, ei meeldinud Poola kõrgematele seisustele ja sõjawäelistele esindajatele Riigis, kes nägid riivitellkonda eesõigustatud seisukorras. Nad tõstsid aegajalt nurinat, mis ka hoopis tagajärjetuks ei jäänud, kuigi kuningas järsku midagi erilist õiguste kärpimiseks ette ei wõtnud. Kui wähe ta ise neist hoolis, wäljendas äärmine tagasihoidlikkus kaebuste puhul, kui riivitellkond oma õiguste rikkumiseft kurtis. Pealegi polnud sünnis liiwimaalasi Poola wastu waenule äritada, sest maad ähwardas alaline Wene hädaoht Joann Sulmilt, kes omas suurusjuhustuses Läänemere rannikut Wäina jõesuuni

eneſele ihaldas, kuid ſelle wallutamifeks oli pa-
raja aja mööda laſknud. Pööre tuli alles hil-
jem olude ſunnil, ja ſiis ſai möödapääſema-
tuks tõſiaſjaks, et Liivimaa oli tarwis uut
oluforda luua. Nüüd hakkas rüütelfond omo
õiguste kadu aimama.

Wiimane ei laſknud end kaua oodata. Kui
Sigismund Auguſt 1572. a. ſuri, tema järel-
tuleja prantsuſe prints Henrik warſti troonist
loobus ja 1575. a. Siebenbürgeni wojewoda un-
garlane Stefan Bathory kuningaks waliti, muu-
tus oluford järſku. Energilise katoliiklaſena
ſõbrustas ſee jeſuiitidega, kelle eſindaja kardinaal
Antonio Poſſewinus ſai kuninga paremaks nõu-
andjaks. Wiimane oli paawſt Gregorius XIII.
lubanud Poola kaasabil Liwi-, Rootſi- ja Soo-
memaa katoliku kiriku rüppe tagaſi meelitada,
ihtlaſi ka plaane aududes Wenemaad ſelle ringi
ſiſſe tõmmata, milleks energiliselt tegutses.
Peale kuninga leidis ta riigikantsler Jan Za-
moiskiſki iſikus eneſele tubli mõttemenna ja kaas-
töölise. Kui Wene sõda hiljem libeda keelega
diplomaadi Poſſewinuse ſobitusel wõidurikka
Sapolje rahuga lõppes, kaldus kuningas lõpu-
likult Poſſewinuse kawatſuste teostamiſele.

Poola wõidud mõjuſid tunduvalt kaſa
mõisnikkude õiguste kitsendamifeks. Wähe lei-
dus neid, kes uute oludega kohanedes poolas-
tuſid. Enamik aſus poolawaenulisel ſeiſukohal,
ſeda teadis kuningas. Et nüüd terve maa oli
wallutatud, ka Riia linn, kes oma iſeſeiſwust
oli ſuutnud alal hoida ordu kokuwarisemiſeſt
ſaadik, 1581. a. lõpul aga olude ſunnil Poola
ale alistus, aſus kuningas oſuſtawalt rüütel-
konna õiguste kärpimiſele, tundes ſeljataguſe

kindla ja hädaohtliku olewat. Sellega loodi loodi pööre; algas järjekindel surwe.

1582. a. algul tulid Riiga kuninglik kanoonik ja sekretär Johann Solikowsky ja Leedu protonotar Wenzeslaw Agrippa, keda kuningas oma komisjaridena linna olusid uurima saatis. Nende tegevus ei töotanud midagi head, samuti Sandomiri wojewoda Stanislaw Bekoslawsky ilmumine Kuramaale sõja puhul Daaniga. Warsti ilmus kuningas ise, ja siis selgusid ta kawatsused, mille teraw ots oli peamiselt juhitud mõisnikkude wastu.

Weebruaris samal aastal Riiga ilmudes wäljendas kuningas oma sallimatust mõisnikkude wastu sellega, et jättis nende poolt esitatud nõuded kinnitamata, lubades erilise komisjoni asutada, kes mõisnikkude õiguseid rewideeriks ja kui need õigustatud leiab olewat, Warsjawi riigipäewale kinnituseks saadaks. Määrates linna burgtrahwi Mikolaus Giske walitsema, nõudis ta kahe kiriku andmist katoliiklastele, mida linn pika puiklemise järele lubas. Ka talunikkude seisukorra parandamise wõttis ta kõne alla, lubades selle kasuks samme astuda, kuid mõisnikud saatnud ühe talunikkude esindaja kuninga juurde, kes palunud wiimast oma ettewõttest loobuda, sest talunikkude elu olla rahuldaw ja sellepärast ei soowida keegi uuendusi.

Sügisel esinesid Liwi mõisnikkude saadikud Warsjawi riigipäewal Riia ja teiste linnade õiguste kinnitamise puhul palwega, et ka nende õigused kinnitataks, kuid kuningas jättis nüüdki palwe rahuldamata, töötades lähemas tulewus keda teha. Ja kui lõpuks igas maakonnas komisjonid asutati Stanislaw Bekoslawsky ju-

hatusel, kes kuninga komisjarina käis Riivimaad rewideerimas, wõeti paljudelt mõisad käest ära. Usjata otsisid mõisnikkude jaadikud 1584. a. Wilna riigipäewalt kaitset selle vastu, paludes kuningat komisjoni määrusi muuta. Ei saawutanud aga mingit tagajärge, waid pidid isegi pealtkuulajaks olema Leedu kantsleri Leo Sapieha poja kõnele, kes toonitas, kuningas ajagu saksa mõisnikud „mere taha“, kust need tulnud. Tuba niisugune julge wäljaastumine pidi riiteltkonnale selgust muretsema, et kuningas sihilikult tõrgub mõisnikkude õiguseid tunnustamast.

Sõja lõpp ja maa koondumine ühe walitsuse alla tõi kaasa majanduslise ülesehituse, mille teostamiseks ei leidunud tarwilikku arwu inimesi. Sakati neid hankima Leedust, Masoowiaast ja Kuiawiaast; käsitöölised tulid peamiselt Hannoverist ja Westfaaliaast. Lõendati, tühjaksjäänud maale wõida julgesti 10.000 uut asunikku paigutada. Linnadesse walgusid poolakad, kelle asumist sinna riikliselt soodustati. Criti suur oli nende arm Wiljandis, mis Wene okkupatsiooni ajal oli waremtes ja nüüd jälle kosuma hakkas; nimelt olid seal pooled elanikud poolakad. Nende asumiseks andis põhjust ka kantsler Jan Zamoiscky käst, Wiljandist ja Tartust kõik wenelased ära ajada, kes sinna okkupatsiooni ajal olid asunud. Teisiti kujunes suuremates linnades, mis olid sõjast wõrdlemisi puutumata jäänud — Tartus ja Pärnus. Seal oli linnaomawalitsuses järe ots sakslaste käes, ja kõigi surweabinõude peale waatamata ei läinud poolakatel korda wõimu oma kätte kiskuda.

Poola walitsuse surwe oli peamiselt sihitud Riivi riiteltkonna vastu; kitsendati tunduvalt

ülekohtuselt saamutatud õigusi, tekitades sellega muidugi äärmist pahameelt. Kuid tundes oma jõuetust, pidi rüütelkond alistuma ja jäi ootama paremaid aegu, mil omi õigusi võiks uuesti maksma panna. See aeg ei tahtnud aga tulla; ikka kitsamaks tõmbus surve rõngas mõisnikkude ümber, sest kuningal oli kindel tahe Liivi olusid ühtlustada muu riigiga. Stefan Bathory haudunud isegi mõtet, saksa mõisnikke Liivimaalt hoopis välja tõrjuda, milleks läbirääkimistesse astunud Rootsi kuninga Johanniga, kellele allusid Järva, Wiru, Harju ja Lääne maakonnad Tallinna linnaga. See olla aga vastu seisnud ja ettepanekust, mis tehti muidugi salaja, rüütelkonnale koguni teatanud. Muidugi pidi kuningas nüüd oma plaanist esialgul loobuma, et ta aga paar aastat hiljem juri, ei tõusnud küsimus enam päewakorrale. Kuninga waenust sakslaste, eriti lutheriusuliste vastu, annab tunnistust ka wäide, et kui sõja tagajärjel inimestest tühjaks jäänud Liivimaa osadesse asunikke kawatseti tuua, kuid Masoowiaist ega Leedust neid ei saadud, friislasel Madalmaal aga olid walmis tulema, kuningas neid vastu wõtta ei soowinud, waid ainult katoliiklisi pfalzlaste Rheini jõe ülemjooksult lubas jisse tuua. Neid toodi Laiusele ja Põltsamaale.

Wahepeal oli kuningas maa katolitiseerimise hoogsamaks edendamiseks sellekohase dekreediga Wõnnu linna, kui endisesse ordu keskkohhta, Katoliiku piiskopkonna asutanud, mille kapiitlil olid hiljem osakonnad Wolmaris ja Rokenhuusis ning kolleegiumid Pärnus, Wiljandis ja Tartus. Ühtlasi asutati piiskopkonna juurde jesuiitide kolleegiumi waimulik akadeemia, annetades selle

ülalpidamiseks hulk maid ja muid tuluhallikaid. Eriti palju mõise ja lossi kinkiti piiskopkonnale Wõnnu maakonnas; Tartumaal oli wana Otepea loss ühes Pranglimõisaga piiskopi päralt ja Stefan Bathory andis hiljem ka lagunenud Rõngu lossi mitme ümberkaudse mõisaga jesuiitide kolleegiumile. Tartu kolleegiumile kuulusid mõisate kõrwal ka Ruhja kiriku maad.

Ühes kirikliste uuendustega andis Stefan Bathory Liimimaale uue põhiseaduse, mis senist forda põhjalikult muutis. Selle wäljakuulutamise-ga jagati maa 3 ossa — Wõnnu, Pärnu ja Tartu presidentkonda, kus eesotsjas president (palatin), kes omas Preisi palatinide eeskujul kõrgema sõjawäelise ja kodanlise wõimu. Presidendile allusid lipufandjad, kes sõjas sõjawäge pidid juhtima, peale selle 3 kõrgemat ametnikku: laekur ehk prowintsjiaal, piiritülide õiendaja (succamerarius) ja sõjawäeliste korralduste ülem, siis weel kindlustes kastellaan jne. Igas presidentkonnas oli maakohus, mille eesotsjas maakohunik ja sellele alluw notar, kes täitis sekretäri kohuseid. Presidentkond jagunes starostkondadeks, kus kõrgema wõimuna esines capitaneus ehk starost; neid oli kogu kogu maal üle 40. Rõik kolm maakonda moodustasid üksuse, mille keskoht asus Wõnnus, kus elutses piiskop, olles wõimu poolest esikohal peale administraatori. Wiimase residents asus Leedus.

Suuruselt esikohal seisis Wõnnu presidentkond, ulatades Riiaist Koiva jõe pahemat kallast mööda Walgani, kust siirdus loogana Schwanenburgist läbi Marienhauseni ja sealt pöördus Lutsi kaudu Wäina jõe Dünaburgi juunas. Sellele järgnes Pärnu presidentkond, millele

kuulus fogu mere ja Wirtsjärwe waheline maa ning rannik ulatades mööda paremat Koiva jõe kallast Diinamündeni. Sinna kuulusid Pärnu, Põltsamaa, Wiljandi, Tarwastu, Selme, Burtneki (Ustijärwe), Ruhja, Härgmäe, Übenurme, Lemjala, Loreida ja Krimulda starostkonnad. Tartu presidentkonna moodustasid Tartu, Laiuse, Kirumpea, Wastfeliina ja Muliina (Marienburgi) starostkonnad. See uus Liivi põhiford administratiivse jaotusega astus jõusse 1583. a. lõpul. Möisjad, mis wenelaste lahkumiseega omanikkudeta jäänud wõi rewideerimiskomisjoni poolt senistelt kasutajatelt wõõrandatud, kingiti poolakatele ehk määrati kuninglikkudeks majandusmõisateks. Eriti palju leidus neid Tartumaa lõunaosas, ka Wiljandi- ja Pärnumaal.

Kollegiumide asutamisega (Tartus ja Riias), kuhu wæeti õpilasteks enamikus eestlased ja lätlased, algas ka lutheriusu waimulikude eemaletõrjumine maakogudustelt ja nende asendamine katoliku preestritega. Küll ei wõidud seda teha linnades, kus kodanikud enamikus poolawaenulised sakslased, kes ei wajanud koguduste ülalpidamiseks riigilt abi, siiski wõeti surweabinõud käsile alama rahwahi hulgas, lubades usuwahetusel mõningaid soodustusi.

Jesuiitide tegevus arenes hoogjalt. Nende arw ulatas 50 isikuni. Kollegiumi juures tegutsesid koolid, kus oli õppus maksuta, ja kehweimatele anti isegi ainelist toetust. Mida katoliiklistes maades kloostrikoolid, sama oja etendasid siin jesuiitide koolid, kuhu saatsid jõukamad perekonnad oma lapsed õppima. Jesuiitide tegevus ei piirdunud mitte üksnes katoliitsismi propageerimisega, kollegiumi juurde

asutati isegi tõlkijate seminaar, kus eesti keelt põhjalikult tundma õpiti ja rahwale püüti waimulikku kirjandust soetada. Selles suunas tegutses hea kuuluse wõitnud jesuiit Ambrosius Weltherus ja hiljem eestlane Michael Sommer, kes saadeti Preisimaale Braunsbergi seminaari kõrgema hariduse omandamiseks ja sealt 1598. a. tagasi tulles esines lugupeetud jutlustajana.

Criti suure tähtsuse omas Tartu kollegium jellepoolest, et siia kawatseti luua keskpunkt, kuhu kõik niidid kokku jookseks, sest Rooma kiriku püüie oli Wenemaale tungida, milleks tõuke andsid Joann Zulmi algatatud riiklised reformid ja kaubandusline läbikäimine Lääne-Euroopaga. Antonio Possewinus oli 1582. a. isiklikult käinud Staritsas tsaari juures, kus weendus, et selleks eeldusi leidub. Kuid hiljem muutusid olud ja warisesid kokku ka jesuiitide laiaulatuslised plaanid.

Samal ajal, kui Stefan Bathory mõisnikkudelt maad konfiskeeris, hoolitses ta linnade eest, warustades neid maaga. Walgale kinkis ta linna õigused ja Tartu seaduse. Mõisnikke, kes maad tagasi nõudsid, ei wõtnud ta jutulegi, waid käskis öelda, nad peaksid õiguse järele ühes maaga ka pea kaotama. Kui Sigismund III ajal palwed endistwiisi tagajärjeks jäid, ei aidanud mõisnikkudel muu nõu, kui siirdusid Põhja-Cestisse, astudes Rootsi sõjawäeteenistusse. 16. aastasajangu lõpul oli Lõuna-Cestis mõisnikkude waldamisel ainult wiieks kogu maast. Kõik muu kuulus riigile ja oli antud starostkondadele kasutamiseks, kes kolmandiku sissetulekust andsid riigile ja ülejäädama osa pruukisid enese ja kaitsewäe ülalpidamiseks. Et

hoiduda furitarwitustest, selleks pandi kuning-
likkude komisjaride poolt sageli toime rewisjone.

Runa mõisnikkudel wähe maad oli, nõudsid
nad talunikkudelt sageli rohkem maksu kui need
juutsid anda. Sarnane teguwiis tegi wiimaste
elu õige libedaks. Teisiti oli lugu kuninglikku-
des majandusmõisates ja riigimaadel, kus nõuti
wähem, silmas pidades maa kehmust, sest kar-
tus, et rahwa wäljakurnamise tagajärjel ka põl-
lumajanduse produkttsioon langeb, fundis staros-
teid maksunõudmises mõõdukad olema. Pealegi
walwasid jesuiidid hoolega selle järele, et kato-
likusulisi talunikke ülemäära ei koormataks.
Nende teeneks oli ka keeld, et mõisnikud ei tohi
pühapäewadel talunikke mõisatööle fundida.
Erilist tähelepanu wäärivad talunikkude maksus-
tamise määrad, mida reguleeriti äärmise täp-
susega. Maa jagati ringfondadeks, mille ees-
otsas seisis kohalik talunik, kes määras maksu
igale talule selle majanduslikult seisukorda arwes-
tades. Nii juhtus sageli, et waejed popsid hoo-
pis maksust wabastati.

Et pika ja kurnawa sõja tagajärjel maa
majandusline seisukord raske, külad peamiselt
häwitatud ja põllud söötis, elanikud kas hukku-
nud ehk laiali jooksnud olid, mõisnikud aga
endistwiisi külluses elada ihkasid, püüdsid nad
alalejäänud talurahwalt wiimast wälja pigis-
tada, mis muidugi talunikkude elu wäljakanna-
tamatuks raskeks muutis. Polnud wõimu, kes
tööorjade eest oleks seisnud. Seda märkasid
Poola ametiwõimud, juhtides seisukorrale ku-
ninga tähelepanu. Wiimane oli juba Riias käies
talunikkude rasket seisukorda ihunuhtluse kao-
tamise näol kergendada püüdnud, ja määras

nüüd erilise komisjoni, kes kuningliku komis-
jari Marienburgi ja Schwaneburgi starosti
Stanislaw Bekoslawsky juhatusel rüütelkonna
õiguseid remideerimisele võttes pidi talunik-
kude seisukorda parandust soetama. 1586. a.
Neuermühleni lossis Riia ligidal peetawal maa-
päeval esitas Bekoslawsky rüütelkonnale ku-
ninga käsufirja, kus see teatas, et kaasa tun-
neb Liivimaa raskele seisukorrale, mis jumala
karistus, peamiselt aga talunikkudele, keda
mõisnikud nii armetult rõhuvad ja raske töö
ning õela karistusega waewawad, nagu seda
kogu maailmas, isegi paganate ja metslaste
juures, ette ei tule. Ta (kuningas) ei kahtle-
wat, et jumal Liivimaa tema võimu alla an-
dis just selleks, et lõpetataks kaua kestnud mõis-
nikkude ülbe wägivald, mispärast kohustub ta-
lunikkude ja üldse alama rahwahihi õiguste
eest seisma, nõuab rüütelkonnalt talunikkude
olukorra parandamist ja loodab, et edaspidi
mõisnikud oma alamaid rohkem tööga ega mak-
sudega ei koorma, kui see sünnib Deedus ja
Poolas. Ühtlasi kahtlustas ta mõisnikke Poola
wõimu vastu tegutsemises. Sellele ettekandele
andis rüütelkond ja maakogu wastuseks: nad
saada ise wäga hästi aru, et neid jumala ka-
ristus tabanud, mille tulemusel maa äärmine
raske majandusline seisukord. Mis aga talu-
nikkude raskestse orjusse puutub, siis ei wõiwat
nad parata, kui mõni mõisnik oma alamaid
õigusewastaselt koorig; sellased isikud peawad
ise jumala ja kuningaga ees oma tegude eest was-
tutama. Enamik mõisnikke olla aga taluniku-
dele häda ajal koguni aineliselt wastutulelik
olnud, neid hobuse-tööjõu ja wiljaseemne and-

misega toetades. On keegi äraandlikult riigiwõimu aluseid õonestanud, siis karistatagu seda jalamaid. Sellase wastusega lootis rüütelkond kuningat rahuldada, kuigi weendunud oli selle tagajärjetuses, sest kõik wäljawaated tumenesid, ennustades senisele olukorrale kadu.

Siiski oli õnn seekord rüütelkonna pool. Juba mõni päew hiljem tuli ootuse ja kartuse wahel wiibivatele mõisnikkudele hämmastaw teade — kuningas olla äkki surunud, ja nüüd tundsid mehed endid nagu kurjast luupainajast wabanenud olewat. Ometi mitte kauaks: möödus kummekond aastaid, siis sammuus uus kuningas Sigismund nende wõimu murdmiseks sama rada, ja kui wiimaks troonisõda Rootsi ja Poola wahel lahti puhkes, taipas rüütelkond, et aeg on Rootsile orienteeruda. Just mõisnikkude kaasabi ja äraande otsekoheseks tagajärjeks oli, et 1600. a. alanud rünnakul rootslased maa Wäina jõeni otse mängides wallutasid.

Kas Stefan Bathoryt loomulik surm tabas, pole kindel. Mõned kahtlased jutud püüawad tõendada, nagu oleks kuningas mürgitatud oma ihuarsti käe läbi. Tegatahes on kindel, et rüütelkond tegewuseta pealtwaatajaks ei jäänud ajal, mil tema wõimu kukutamiseks sammud astuti. Ka Bekoslawskist ei olnud hiljem midagi kuulda; 1591. a. esineb Marienburgi starostina juba wojewoda Albrecht Laschy.

Rahwa katoliiseerimine edenes aga hoogsamas tempos. 1587. a. suri Wolmaris piiskop Patricius ja asemele määrati kurikuulus Otto v. Schenking, kes karjeristina omal ajal lutheriusust oli loobunud ja Wõnnu doompraostiks tõusnud. Selle mehe wõimulepääsemisega

algas usu lewitamine lausa juriidilisel teel. Ei mõjunud meelitused, siis wõeti mõnelpool kogu tarwitusele sunniabinõud ja anti need, kes nurinat tõstsid wõi katoliku kiriku tegewust mõnitasi, kohtu alla. Hiljem olid sellased protsessid Riias ja Tartus igapäewaseks nähtuseks.

Mõnikord mindi isegi kottupõrgeteni. Seda juhtunud eriti Tartus, kus jesuiitide misjoni abil tekkinud waimustus katolitsismi üle peagi rauges. Nii tulnud 1588. a. juugisel Tartu kollegiumi kaSwandikud eestlastele kuulumasje Saani kirikusse, lärmitsemud ja sõimanud waimulikku jutluse ajal, hiljem tunginud tänawal kallale ja kiskunud kuue lõhki. 1589. a. keelas Otto v. Schenking kuninga nimel Tartus eestlastele lutheriusu jutlustamise ja wallandas waimuliku ametist jesuiitide kaebusel, kes süüdistasid meest seadusewastalises tegewuses katoliku kiriku kahjuks. Hiljem tuli piiskop isiklikult Tartu ja kästis waimuliku isegi wangistada, kuid raadi wisa nõudel, kes lubas uue waimuliku palgata ja koguni poola keelt tundja, kes wõiks poolakeeles jutlustada, oli sunnitud wangi wabastama. Wiimane ähwardus heidutas piiskoppi niiwõrd, et ta loobus linna kaFuks keelust, mis piirduma jäi endistwiisi kuninglikkude majandusmõisatega. Siis püüti seletada, kuninglik dekreet keelata eestlastele üldse jutlustamise. Kui see seletus hiljem ametlikult tühistati, saadi lõpuks sellega hakkama, et palgati 1590. a. sõdureid, kes wemmaldega ja kividega Saani kirikusse tõttajaid tagasi peletasid.

Sellastel wägivaldsjetel surweawaldustel polnud siiski soowitud tagajärgi. Jkka jonnakamaks muutusid kodanikud, kes nüüd meeleldi

püüdsid Poola wõimukandjaid ja jesuiite oma wastupanuga äritada. Wiimased ei tegutsenud enam endise energiaga; entusiasim kadus ja selle otsekoheseks tagajärjeks oli loidus linna eestlaste hulgas, kes usuwahetusel töötatud soodustustest ilma jäädes ajajooksul oma leiwawanemate — saksa kodanikkude — sunnil jesuiitide jutlustest wõõrdudes katoliku kirikust eemaldusid. Maarahwas aga oli katoliitsismist kaua waimustatud, eriti kuninglikkude majandusmõisate maadel, sest see tõi kaasa mõnegi fergenduse. Nimelt keelati pühapäewadel mõisatöö ära, mis oli suureks saamutuseks rahwale, kellelt mõisnik oli isegi puhkeaja rööwinud.

3. Kurwad sündmused Rannu lossis.

Warahommikul lahkusin Tartust Riia wärawa kaudu, et saabuda õhtuks Randu, kuhu Tarwastu wiitsestarost oli lubanud paadiga wastu saata mehed, kes mind sõidutaks üle Wirtsjärwe. Neglaselt wenis tee wallikraawist üles amarale kiltmaale, siirdudes Püha Anna furnuaia taga kahes juunas edasi — üks Riiga, teine Otepeale ja Kirumpeale. Raugale seljataha jäid Tartu wallid ja tüsedate nurgatornidega endine piiskopiloss kõrgel Toomemäel, mille tagast sirutas suurepärane doomkirik oma terawad tornid üles. Wiimane oli uhkeim ehitis Liiwimaal; terwes Poola riigis polnud leida teist niiwõrd ilusat kirikut. Müüd oli see hoone pooleldi warisenud ja seisis tarwitamata juba mõnikümmend aastat, sest piiskopkonna langusega kadus katolikuusk, kuna wene-lased Sapolje rahulepingu põhjal Tartust lahkudes rüüstasid ja purustasid sisseseade.

Sahe hommikutuul puhus edelaist kosutawalt hätku, kaasa tuues lilled aroomi. Üksikutes põõsastes siristajid linnud. Umbruses laiatused põllud, kaugel sinendas metsawöö ja orus looflem Emajõgi kadus jädelewa lindina Peipsi suunas.

Smelikud on Gestimaa teed. Waewalt leidub mujal lausmaad, kus teed nii kitsad ja kõwerad kui siin. Doogeldes ilma nähtawa põhjusteta raskendawad nad märksa edasipääsu, tõustes mõnikord otse mäkke, ehk läbistades orge, kust sugugi polnud tarwidust teed läbi rajada.

Nõõst möödudes muutus järsku maapind. Siin waheldusid kruusaliiwseljakud orgudega, mille põhjas läikisid järwed. Rõrged kiinkad ja wallseljakud olid palistunud kicura metsaga, kust kandus tuuleõhk männilõhnaga vastu. Kitsa kuristikku põhjas filmuskles waike wooluga sügaw jõgi, ammutades oma weed Otepea mägestiku jalalt ja saates nad Kawilda (Kawelehe) ürgoru kaudu Emajõe madalikule.

Wahepeal oli päike keflõunasse kerkinud, õhk soojenes ja metsaga kaetud mäenõlwad ei wõimaldanud jaheda tuuleõhu juurewoolu. Ünneks pöördus tee nüüd allamäge; jaabusime lagedale põllumaale, mille tagast kerkis esile Ronguta lossi luitunud kogu.

Siin algas endine Liesenhausenite wõimkond Kawilda, Rannu ja Ronguta lossidega; neile kuulusid terwikult Puhja ja Rannu kihelkonna maad, mitmed mõisad naaberkihelkonnades ja kaugemal. Ronguta loss ehitati 1260. a. paigus ja selle omanikud olid waneima suguwõsa järeltuljad. 1528. a. andis keiser Karl V Speyeri riigipäewal Liesenhausenitele erilise privilegiumi, tunnustades maad nende päris-

omanduseks „teenete“ eest, mis fuguwõisa esiwanemad ristiusu lewitamisel ja rahwa orjastamisel üles näidanud. 1558. a. wallutasid wenelased lossi, kusjuures selle omaniku Bruno v. Tiefenhauseni kaks poega wangi sattusid. Sügisel wallutas ordumeister Gotthard Kettler lossi wenelastelt ja purustas lahkudes piisirohuga. Poola alla minekul anti Bruno poja Diedrichile küll loss tagasi, kuid wõeti warsti riigilie ja Tiefenhausenid ei saanud kõigi pretensioonide peale waatamata lossi enam tagasi. Sama lugu kordus Kawilda lossiga; mis põletati warsti pärast Konguta purustamist. 1588. a. anti Kawilda ja Rannu poolastunud Heinrich v. Tiefenhausenile, kes elutjes ise Leedus ja kunagi siia ei ilmunud. *)

Kongutast wiis tee otse Wirtsjärwe suunas. Lätistades ühetaolist, igawat maastikku, kus harwa palistasiid filmapiiri ühiskud metsatukad, pöördus kitsas tee üle lawaförgustiku wenides wiimaks alla järwe madalikule, mille tagast paistis walge jädelew wiir — Wirtsjärwe pind. Kaugemal järwe tagaseinal sinendas aga tume roheline wöö, lastudes peaaegu järwe kiirgawasse wette. See oli Wiljandimaa metsade fontuur, mis alates Tarwastust wenib kaugese Kolga-Saani madaliku põlismetsade suunas.

Talituseta saabusime kuninglikku Rannu majandusmõisa, mis asus purustatud lossi waremete kõrwal, rutuga piistitatud palkideist kokkulöödud kitsaste, madalate onnide näol.

*) Konguta lossist on tänini säilinud ühiskud müüriarused keldrikäiguga ja osa pooleldi kinniwajunud wallikraawi, mis wõetud muinuskaitse alla. Kawilda lossist pole midagi säilinud; selle asukohtaks arwatakse nõndanimetatud „Siidrilinna“ waremeid Puhja kiriku ligikal, kus on wana kantji ase.

Ühes niisuguses poolpimedas elamus tuli mul väsimusest puhates ööbida.

Kurba pilti paflus endine Rannu loss ja selle loodusliselt ilus, kuid sõjas kannatanud ümbrus oma aherwartega. Loss oli ehitatud pika woore järfsult wäljaulatawale ninale, mis lasub Wirtsjärwe madalikule, ja piiratud wallikraawi ning tiigiga, kuhu suubus wäike oja. Omal ajal tugew ehitis, oli ta nüüd ofalt lammutatud, paflud põllukiwidega wooderdatud ringmüürid lõhutud ja kiwid laiali kantud. Öudne tühjus lasus waremetel, sama öudne kui ta orduaegse wiimase omaniku juhtumusrikas elu ja sündmused, mis lossi minewikuga seotud.

15. aastasajangul kuulus Rannu Dolenite sugukonnale, kelle esivanematele olid juured maalahmakad lääniks antud juba 13. aastasajangu esimesel poolel, muu hulgas Daleni loss Riia ligidal, mitmed mõisad Tartu stiftis ja Wirumaal. Rindlustatud Rannu lossi mainitakse esimest korda 1471. a. Tartu piiskopi tõestuskirjas, kus loss kinnitatakse Bertram v. Tiesenhausenile, kes selle oli oßtnud oma õemehelt Otto v. Dolenilt. Rannu loss sai kuulsaks 1553. a. traagilise sündmuse läbi, mis oli teadupärast ainuke sellane Gesti ajaloos ja suurt tähelpanu äratas. Siin nägi Barbara v. Tiesenhausen esimest korda ilmawalguß, siin otjus-tati ka selle noore neiu jaatus. Nimelt oli tolle-aegse Rannu omaniku Jürgen v. Tiesenhauseni nooruke öde Barbara armunud kodanikuseisusest kaupmehe sellisse, kes oli sekretäriks Rõngu lossis, ja sellega eßfinud. Et orduaegsete seadustega abielu sõlmimine rüütli- ja kodanikuseisuse liigete wahel oli keelatud ja 1527. a. Pärnu

maapäewa otsufega koguni surmanuhtlusega karistatav, Barbara oma eesmist ei kahetjenud, waid kallimaga koguni wälismaale kawatses põgeneda, wõeti ta sugulaste, eestkätt wenna, ettewõttel Wolmari lähedal teel finni ja mõisteti surma Rannu lossis sugukonna kohtuistungil, millest wõtsid osa kõik Tiefenhausenid Kongutast, Waabinaast, Walgjärwest, Berjonist ja mujalt. Noor neiu topiti kotti ja uputati Wirtsjärwe. Tema kaaslane Franz Bonnius pääsis aga põgenema ja hakkas teerõwliks Kuramaal, surmates kõik rüütlid, kes ta kätte sattusid. Ühes julgus kallaletungis löödi ta sõja ajal furnuks.

Julm Jürgen esines hiljem tuntud sõjala-sena. Wenelaste illumisel Rannu alla 1558. a. suwel põgenesid Tiefenhausenid, jättes lossi kaitseta. Septembris tuli ordumeistri koadjuutor Gotthard Kettler lossi piirama ja wallutas ägedal pommitamisel, kuid oktoobris tulid wenelased uuesti, purustasid tühja lossi ja süütasid põlema, mis ajast ta waremetesse jäi. Jürgen aga, kes Läänemaale põgenes, astus mõisameeste rühma, mis koosnes samasugustest wäeseksjäänud mõisnikkudest ja juhtumisosijatest, tõustes hiljem nende ratsawäeülemaks. Tegutsedes algul Pärnu rannikul ja Läänemaal omal riisikol, hellitades lootust orduwõimu uuesti pufile upitada, astusid mõisamehed waheldamisi Daani, Rootsi, Poola ja wenelaste liitlase „kuninga“ Magnuse teenistusse, rüüstades oma ja wõõrast maad. 1571. a. langes Jürgen rootslaste vastu wõideldes Järwamaal Ubagalu külas (praegune Noigi mõis), kus tema mehed pärast nurjunud Tallinna piiramiist ja Wene wägede lahkimist laagris olles talunikudelt moona rekwiiseerijid,

300-meheline rootslaste rühm Tallinna asehalduri Karl Horni juhatusel piiras läbi raba tulles küla äkki sisse, tappis kõik ümberhaaratud mehed ja ja põletas need, kes hoonetesse warjule põgenesid, ühes majadega. See oli paras pall mõisameestele, kes olid nihtluseks maale, sest nad rööwisid kõikjal, kus aga midagi oli saada ja wangistasiid Läänemaal isegi oma sugulasi, et neilt lunastusraha wälja pressida.

Barbara weri lasus needusena Rannu Tiefenhausenitel, sest kõik selle perekonna liikmed warisefid warakult hauda. Nii juhtus Jürgeni kahe wenna — Reinholdi ja Bartholomäusega; esimese küpsetasid wenelased elusalt tulel. Warakult surid ka Jürgeni 2 poega ja tütar, nii et Poola walitsuse ajal oli see perekond kadunud elawate kirjast. Müstiliselt hirmu äratawalt ripub julmi Jürgeni pilt Rannu kiriku seinal.

Sommikul toodi teade, et Tarwastust on saabunud luup. Mjusin wiibimata teele Wirtsjärwe äärde Tammele, kus sügaw wegi uhub kõrget punaliiwakivi kallast, kuna rand on mullal madal ja wee sügawus õige wäike. Siit põigiti üle järwe on Tarwastu kirikumäele pisut üle 2 penikoorma. Sellejuures pole tarwidust maanteed kaudu ümber järwe nurga sõita, mis künklike maapinna tõttu waewaline.

Ruttu kandus nelja sõudjaga ruumikas luup päikese kiirtel wirwendawal weepinnal wastusolewa kalda poole, mis roheline wöödina õõtsuwate woogude tagast paistis ja aegamööda ikka ligemale nihkus, kuna kaugemal sinendas metsaga kaetud endise järwekalda kumer kontuur. Maandusime Tarwastu jõesuus, kust sõitsin wastusaadetud sõidukil losfi.

4. Mida Tarwastus nägin ja kuulsin.

Oli hiline õhtupoolik, kui Tarwastu kiriku juurde saabusin. Wiimane oli ehitatud laia maaseljaku järskult väljaulatavale ninale, mis tungides owaalina jõeorgu langetas kumerad nõlwad pea püstitloodis alla weepinna äärde. Ujudes lagedal kõrgustikul, paistis kirik kaugele oma terawa gooti wiilkatusega, kuna kellatorn hoopis puudus, nagu harilikult kabelitel ja floostrikirikutel. Kiriku kohal asunud eestlaste püha hiis, kus igiwanade tammede all Taarale ohwerdati. Ristitud rahwa, olid katoliku preestrid puud maha raiunud ja hiie ajemele lasknud kiriku ehitada. Nähes oma jumalate jõuetust, kes kellast julmi pühapaiga rüüwetamist karistada ei suutnud, allusid eestlased ristiusu kirikule, kuigi wanadest traditsioonilistest usukommetest wiisalt kinni pidades endiseid jumalaid enam kartsid, kui wõõrast pealesunnitud jumalat.

Kiriku juurest awanes awar waade sügawas moldorus keerlewale jõeale ja lagedale künklikele ümbrusele. August paistis mõned hooned ja kirdest jõekääru tagast lossi tüse müüristik paksu nelinurgelise wärawa kaitsetorniga, mida piiras jõe tüme weepind. Sargnedes kahets tekitas jõgi kiiluna algawa jaare, millele oli rajatud loss.

Kirikust möödudes märkasin mõlemil pooli tee ääres endise alewiku waresid. Siin, kus enne elu ja liikumine oli, lasus nüüd õudne tühjus, ja ainult sammeldunud aherwarred aigutasid lihededa muruga kattunud teenõlwakult wastu.

Warsti kerkisid waatepiirile silla ja peawärawa eeskindlustused, kaitstud kõrge terawa palissaadiga. Na jaare teraw nurk oli eraldatud palkaiaga, mis ei wõimaldanud jinna ligipääsu.

Nüüd juhtus midagi ootamatut, mis iialgi ei unune, sest mind valdas sarnane imelik tunne, mida hiljem kunagi ilma jubeduse värinata ega hirmuta pole suutnud meelde tuletada.

Tähe tolmupilw ligines losfi poolt ja pead ettepoole sirutades nägin kaht ratsanikku tuhatnelja meile vastu kihutawat. Kes need olid, ei wõinud esialgul näha, sest õhtusse kalduwa päikese filmipimestawad tiired ei wõimaldanud laugemale näha. Alles ligemale jõudes märkasin esimeses ratsanikus noort neidu, kelle kiirgawad filmad mind warjamata uudistujega waatlesid.

Waewalt olin pilgu neiu näole heitnud, kui nagu ussift nõelutud wõpatasin. Oeldakse, olla madusid, kelle filmawaade nii kaskiwalt ja kiitkestawalt mõjub, et waatajas tahtejõud kaob ja wõluw joowastus hinge täidab. Unustades kogu iimbruse ja isegi ähwardawad hädaohud, naudib ta joowastusega jeda kiitkestawat wõlu ja ärkab alles siis, kui wõluwad filmad kõrwale pöördunud. Sama lugu juhtus nüüd minuga. Meiu sügawate, tumeda leegiga filmade waade oli nii kiitkestaw ja wõluw, millist ma kunagi polnud näinud; ärawõitmata jõuga kiskus see mu pilgu endale ja jeda õiguslega, sest oli midagi wõrratut ja ebaloomulikku ilusat selles kahwatu-tõmmus sügawtõsise ilmega õitswas näos. Palaw juga läbistas mu keha; tundsin hirmuga, et hinge tasakaal kadumas ning walmis oleffin neiu joo-widele anduma, nõudku see kas wõi minu elu.

Waadeldaw oli kestmise kaskwuga, saleda kehawormiga ja pikerguse terawa näoga. Wälleda, edewa liigutusega pöördudes pead waatas ta hetkeks tagasi oma kaaslase poole, kusjuures kerkisid nähtawale ta süümustad kähärjuuksed,

mis wabalt lehwides tuulepuhangul andsid neiule eht hommikumaalise ilme. Sellejuures õõgus ta kahwatu-pruun nagu kiirest sõidust, wäljendates farnast õrnust, segatud sooja ihara meelituse ja ähwardawa firega, nagu see ainult Poola naisterahwastele omane.

Riietus oli neiul firewate wärwide segu, undruk ilustatud kuldõmblustega ja jalas laiad läikivad jahisaapad, kaelas kiirgawad pärlikeed — filmatorkaw wastand siinsele siingele ümbrusele, kus wõis näha ainult nõtkawa käiguaga jalgu raskest lohistawaid maitsetus riietuses talunikke. Kuid see mitmekesine wärwide waheldus andis neiule ennem metsiku kui ebameeldiwa ilme. Sai kollane peakate täiendas tema hommikumaalijit ilmet, sobides hästi kirju riietusega.

Neiu kaaslane wääris wähem tähelpanu: see oli sirge tõmmuwerd mees, kitsa kuuwetanud näoga, kõrge nelinurgeline Poola sõjawäelase miits hooletult fukslasse liikatud, kirju ilustatud kuuega ja laiade kollaste pükstega, wälimuse järele otfustades teener. Tema süinge, luuraw pilk wiibis mõni hetk mu näol, siis pöördus huwita kõrwale, waadates tardunult kaugusesse.

„Kes see neiu oli?“ küsisin nagu unest wirtudes, kui mõlemad ratsanikud eemaldusid.

Rüüdimees, kes parajasti hobuseid kiiremale sõidule õhutas, pöördus aeglaselt tuima näo minu poole ja lausjus pikaldasel maainimese toonil: „Ah too? Eks ta ole meie armuline preili.“

Rõudsin lähemat seletust. Mees, kes algul sõnaaher oli, muutus, minu lahkest kõnelusest ergutatud, kaunis jutukaks. Tema seletustest kuulsin, neiu olla wiitjestarosti tütar, tuntud kirglike ratsutajana ja meeste wõrgutajana.

Wahe peal olime lossi peawärawa ette jõudnud, kuhu wiis üle kraami raske tõstefild. Saabudes sillale heitsin hetkeks pilgu jämedale wärawatornile, mis ulatas järjult väljaspoole müüri, kuna järsk wall tungis ninana lossi ümbritsewasse kraami, piiratud mõlemilt poolt tugevate sillatindlustustega. Edasi siirdus tee läbi kitsa wärawa wõlwaare eelkindluse õuele, kust pääses wõlwaigu kaudu lossi sisetsele õuele.

Dudne niiskfus hoowas hoonete wahelt. Ringi waadates paistisid kõrged maitjetud müürid kitsate laskeaukudega ja tüfeda rinnakaitjega. Eriti üllatasid mind loodepoolsed paksudest põllukiwidest kookuliidetud müürid. Et ümbruskonnas suuremad kivilademed puuduvad, pidi nende kohalewedamisega küll palju waewa nähtama.

Waewalt sain sõidukilt maha astuda, kui warahoidja sügawa kummardusega wastu ruttas ja käsutas heidukke asju sisse kandma. Tema jaatel astusin laia trepist üles kitsale rõdule, mis piiras palasti sisetse õuet. Rõdukt wiisid ukjed mitmesuguse mahutusega ruumidesse, millete hulgast renter (suur saal) ja selle kõrwal asuw endine kabel eriti tähelepanu wäärised.

Astusin saali, mis oli nelinurgeline, kõrgete kitsaste akende ja madala wõlwitud laega. Kukulise pilguga ruumis ringi waadates, peatusid mu filmad suurel laual, mille taga istusid mõned Poola magnaadid elawas kõneluses. Silmitsedes teatama uudistusega mehi, äratas eriti mu tähelepanu wana halli wurrudega ja kõndilise, kuid tüfeda walge näoga pikaldase kaswuga mees, kes hooletult mõdukannu eemale nihutades pöördus näoga uksele ja piilus mind altkulmu wäikestest hallidest filmadest, milledest

wäljendus teraw iseteadlik joon ja selgesti märke-
gataw nährwilik kõrkus.

See oli wiitjestaarost Bilninsky. Ta istus
jalgu hooletult ettepoole sirutades pehmel tugi-
toolil, toetudes istme seljatoele, käed, walged ja
fondilised, olid laua äärele nõjatunud, pea poo-
leldi paljaks piigatud, harwad juuksed hõbeda-
sed, kuid paljas teraw lõug ja pikad hallid mur-
rud warjasid tunduwalt ta wanadust. Erilist tä-
helepanu äratasid mehe filmad. Ebaharilikult
wäiksed, kiirgasid need pakkude kulmude alt ise-
suguse eemaletõukawa ilmega; nende waade oli
jääkülma ja puurim, otse kalk. Mehe pilgust
leekis kirg, täis ahwardust ja sundust, mis iga
filmapiilk wõis lõkkele liiues äärmise tigidusele
maad anda. Minu lähenemisel tõstis ta filmad
järsku kõrgemale ja waatles mind terawa, kaa-
lutlewa pilguga. Sellest waatest hoomas niisu-
gune jääkülmus, et ma wõõrastades seisatajin.
Seda märgates wiipas ta käega, andes märku
et ma ligemale astuksin.

„Ole termitatud, waga isa!“ hüüdis mees
wõimalikult lahket nägu näidates, tõusis oota-
mata wäledusega püsti ja ruttas mulle wastu.
„Dotasime pühadust juba eila saabuwat. Kui-
das on lugu termisega? Kas pikk reis wäsitas?“

Sellaseid küsimusi sadas hulganäi ka teistelt
mulle wastu. Wastasin termitustele tagasihoid-
likult ja istusin peagi lauas meeste hulgas, kes
ojuatusid lähemateks naabriteks, peamiselt kõif
poolakad. Nende elaw kõneand wäljendus eriti
punase märjuke tarwitamise tõttu, mida wa-
hete-wahel hoolega rüüibati.

Doszi starostiks oli tuntud Poola wäejuht
Wõnnu president (palatin) Georg Fahrens-

bach*). Tema asemikuna elutjes Tarwastus Kaspar Bilinski, kelle ülesandeks oli lossi sõja puhuks korras hoida, maffe sisse nõuda ja muud starostkonna asju korraldada. Ta oli suguluses kuningaga lemmikute Stanislaw ja Peeter Nonharditega, kellele kuulusid enamikus Tarwastu piiriäärjed maad Helme kihelkonnas ning suured maalahmakad Leedus, kus oli nende alaline elukoht. Van Bilinskiyt kardeti nagu tuld, sest mees oli järju vihaga ja marru fattudes halastamatu. Alles omal ajal heiduffide rühmailem, tõusis ta sõjaliste teenete waral kõrgemale, sai kuningalt kingituji ja määrati Tarwastu kastelli wiitjestarostiks. Lossi garnison koosnes paarikümnest mehest, kelle hulgas wäljapaisawat osa etendasid warahoidja, rühmapealik ja sekretär, wanapoolne waike, kuid finniise iseloomuga habemik jakslane.

*) Põlwenes kirikuulhast Wilhelm Zahrensbachist, kes 1385. a. ümber tuli waeje mehena (kõigest 10 Rheini guldnat taskus) Rheini äärest Saaremaale õnne otsima, kus oma onu, kohaliku piiskopi Winrich v. Anipprode (1383—1419) poolt doomhärrens ülen-dati ja manneril asuwa 3 lossi (Lihula, Kolwene, Saapjala) ning kirikumõisate halduriks määrati. Kasjutades suguluse sidemeid piiskopiga, tõusis ta 23 aasta jooksul oma äärmiselt jultunud wõtetega rikkamaks ja mõjuwamaks meheks piiskopkonnas; ahnitse-des kirikumaade sissetulekud enesele ja tegutse-des Warbla ning Haimre wahelisel maal omawolikiselt, kusjuures waewas eriti talunikke raskete maksudega. Kui järgmine piiskop Kaspar Schurenpsflug (1419—1423) Lihulasse tulles temalt üllekohtuselt omandatud warandusi hakkas tagasi nõudma, ei suutnud ta meest sõnakuulmisele sundida, mispärast reisis lõpuks Nooma abi otsima, kus suri. Kuigi paawst Martin V mehe kirikuwande alla pani, ei hoolinud Zahrensbach sellest sugugi, waid hankis weel energilisemalt kirikule kuuluwaid warandusi enesele. Sama

Lugu fordus uue piiskopi Christian Rubanti (1423—1432) ajal, kes püüdis asja heaga lahendada, kuid kõik katsed nurjusid, vaatamata sellele, et piiskop Walga maapäeval 1426. a. Haimre mõisa Fahrensbachile pärisomanduseks lubas. Fahrensbach murdis forduvalt oma töotusi ja astus lõpuks mõisnikkude salajasel toetusel koguni sõjariistus piiskopi vastu. Tema 2 poega rüüstasid mereröövlitega Saaremaad ja said toetust isegi Wiljandi komtuurilt ja ordu maamarsvallilt. Et ei aidanud ka kaebused Breiji kõrge-meistrile, oli piiskop sunnitud salaja Rooma reisisma, kus Fahrensbach uuesti kirikuwande alla pandi ja linnupriiks kuulutati. Müüd astus Wiljandi komtuur awalikult wälja, offupeerides ordu nimel piiskopkonna maad ja andis need tagasi 1432. a., kui piiskop Roomas suri ja üle 10 aasta kestnud waen lõpuks rauges, kuid jättis sõjasaagina poole osa Lihula lossi maadest ordule. Uueks piiskopiks waliti ordusõbraline Johann Schütte, keda paawst Eugen IV ametisse finnitas, saades orduprofuraatorilt meelehead.

Georg Fahrensbach (Nelffiist) oli pärit Haimrest, Märjamaa kihelkonnast. Tüübilise tingisõdurina, kei wõõrad parteilised huwid, wäärrib ta tähelepanu. Sündinud 1550. a. paiku, astus ta juba poisikesena sõjawäkke ja läks Prantsusmaale, kus wõttes osa hugenootlaste sõjast wõitis üldist luqupidamist, sõdis edulalt Malta saare all türklastega ja asus hiljem Wiini, kust saadeti keisri Maximiliani wäes Niclas Briny juhatusel Ungarisse türklaste vastu. Sõja lõppedes siirdus Madalmaadele (Hollandisje) sõtta hispaanlaste vastu, kes hertsog Alba juhatusel surusid maha waprate friislaste mässu. Pöördudes tagasi kodumaale, astus mõisameeste wäeossa ja olles Rootsi teenistuses wõttis osa oberst Klaus Kurjeli awantüürist Tallinnas, kes 1570. a. wangistades Rootsi asehalduri Gabriel Oxenstjerna wõttis Loompea lossi oma waldamiseks. Kuid kawal rootslane Nils Dobbeler astlinnast meelitas mõned Kurjeli sõdurid oma nõusse, kes lossi meeskonna purju jootsid, rootslasi kõie abil üles müüriale aitasid ronida ja lossi tagasi wõtta. Nähes oma ettevõtte nurjumist, põgenesid paljud agaramad mõisamehed mustuseaukude kaudu Loompealt alla ja pääsesid terve nahaga. Nende hulgas oli ka noor Fahrensbach, kes põgenes

oma sugufonna mõisa Märjamaale, Daanile allu-
 wate mõisameeste wõimfonda. Kui mõisamehed saat-
 fonna Moskwa läkitajid waherahu uuenduse asjus,
 määrati saatfonda ka Fahrensbach. Teel wangistati
 saatfond tsaari käsul ja küüditati ahelates Moskwa, sest
 mõisamehed olid wahepeal fergemeelselt rikkunud wa-
 herahu määrusi. Kaste wangipõli ootas mehi. Kuid
 Fahrensbach ei kaotanud pead, mille mõjul äratas
 tsaari tähelepanu. Järgnewal aastal walitfes Wenes
 suur nälg ja lewines katk. Krimmi khaan Dewlet-
 Girei tungis Moskwan ja põletas linna tuhaks; tsaar
 põgenes Jaroslawli. Et waenlast tagasi tõrjuda, püü-
 dis tsaar juhtivatele kohtadele wälismaalasi paigu-
 tada. Wangide hulgast leidis ta selleks sündsa mehe
 — Fahrensbachi, kes oli ettepanefuga nõus. 7000
 mehe eesotfas läks see 1572. a. würst Worolinskhy
 ülemjuhatusel tataclaste wastu ja wõitles oma wäe-
 salgaga edukalt Oka jõel, tõrjudes waenlased tagasi
 Astrahani suunas. Kui tsaar tahtis teda hiljem Lii-
 wimaale sõtta saata, põgenes Wenest Wiini, kus astus
 keisri sõjawäkke. 1575. a. kutsus Daani kuningas
 Friedrich II mehe oma teenistusse, ülendas ta koja-
 marsfalkiks ja määras 1579. a. Kuresaarde Saaremaa
 aschalduriks. Wahepeal oli aga Poolas kuninga
 walimistel troonitüli tekkinud kahe partei wahel; riigi-
 päew ja Preisi linnad seadsid üles keisri Maximiliani,
 minoristid (Kleriklased) eesotfas Kراكowi wojewoda
 Peeter Zboromskhy'ga nõudsid Jan Zamoiskhy ja And-
 reas Zboromskhy kandidaadi Siebenbürgeni wojewoda
 Stefan Bathory walimist. Kuna wiimane wõimule
 pääsis, tuli Preisi linnu sõjariistade abil alistamisele
 sundida. Danzigi piirati kaua ja Oliwa klooster põle-
 tati maha. Sellest sõjategewusest wõttis osa ka Fah-
 rensbach, kes ei suutnud tegewufeta olla Saaremaal.
 1580. a. läks ta Stefan Bathory kutsel sõtta Wene-
 maale, kus wõitles ratsawäejuhina Polotski, Welikie-
 Duki ja Pihkwa all. Sõjategewuse lõppedes suri en-
 dine Doblens komtuur Thiesz v. der Recke, selle lessega
 abiellus Fahrensbach, siirdudes Kuramaale. 1581. a.
 kutsus Stefan Bathory mehe uuesti sõtta, seeford
 Pihkwa, Petseri ja Jrboska alla, kus seisid tema käsu-
 tuses sakslastest, walloonlastest ja shotlastest koosne-
 wad tingijõdurite rühmad. 1582. a. pöördus tagasi
 Saaremaale, kuid mitte kauaks, sest „kuninga“ Mag-

nuse surma puhul Biltenis 1583. a. tekkis sõjaline kofkupõrge päranduse jagamisel Daani ja Poola vahel. Kuna viimane tahtis Kuramaa ranniku terwikult enese kätte kiskuda, oli kuningas Friedrich II Saaremaa saatuse pärast mures ja teades, et Fahrensbach Poola kuningaga heas läbikäimises, kartis äraandmist, mispärast saatis komisjarid Georg Schwebbe ja Konrad Wrede Kurejaarde teda ametist wallandama ja wangistama. Ettevaatlik Fahrensbach oli aga komisjaride tuleku põhjust aimanud; kasutades juhust, et kuningas oli võtnud ära mõisnikkudest need maad, mis kuulusid Liitvi ifeseiswuse ajal piiskopile, ässitas ta Saare mõisnikud Daani wastu üles. Tekkis lausa mäss, mille tulemusel oli, et rüütelfond truudusewande tühistas ja komisjaridele wastu hakkas kui need Fahrensbachi ametist tagandatuks kuulutasid, kuna tingisõdurid Fahrensbachi käful Kurejaare lossi oma alla võtsid. Nähes awantüüri peatsel lõppu, põgenes Fahrensbach salaja Preisimaale, marffrahw Georg-Friedrichi kaitse alla ja siirdus sealt Poolasse, kuna tema poolehoidjad ja sõdurid olid sunnitud alistuma 6-päewase wastupanu järele uutele komisjaridele, kes ilmusid riigiamirali Haf Holgersoni juhatusel sõjalaewastikuga Kurejaare alla. Loss võeti tingisõduritelt ära ja wastuhakkamisest loobunud mõisnikud sunniti kuningale uuesti truudust wanduma. Kasu sai sellest ainult Fahrensbach, keda Stefan Bathory puistas üle kingitustega, kinkis Karksi lossi maad ühes 1000 talunikuga, käskis Riia maksuametist iga aasta 1000 riigitaalert autasuks maksta ja määras Wõnnu presidendiks. Elutsedes 1584. a. alates Karksi lossis omas ta hiljem Ruhja ja Tarwastu starosti tiitlid ja waliti Liitvi rüütelfonna kaitsewäe prefektiks. 1586. a. troonitülide ajal jäi Fahrensbach passiwseks, wiibides sõjawäljal türlaste wastus, kus ülesnäidatud teenete eest senaatoriks nimetati. Kalendritülide puhul blokeeris Bekoslawskh'ga Riia ülejõel Spilwel kantsi ehitamisega ja sõdis 1698. a. Rootsis Kalmari all, kust tõrjuti ühes Sigismund III poolehoidjatega wälja. Wõitles 1600. a. Karl IX wastu Liiwimaal, sai haawatud Wiljandi lossi piiramisel 1602. a. kewadel ja suri 2 päewa hiljem. Ta põrm wiidi 1604. a. Riiga ja maeti pidulikult doomkiriku põranda alla.

Rõik mainitud isikud huwitasiid mind wähe. Minu tähelepanu kiindus peamiselt kahele Poola magnaadile, Januſ Grezeziński ja Zdenko Bierziński'le, kes olid meeskonnale tuntud lühidalt eesnimedega järele. Põlwenedes põlisest Poola ſzlachtast (mõisnikufeisufest), ſattufid mehed waſt-ollu Warſſawi riigipäewal kuningaga walimifel. Zamoiski parteiga, kes ſeadis kandidaadiks Rootſi printſi Sigismundi, kui wiimſe Sagello ſuguwõſa liikme, kelle ema Katarina oli Sigismund Auguſti õde. Teine partei, Gniezno kaſtel-lani Jan Zborowski'ga eesotſas, nõudis Auſtria ertſhertſogi Maximiliani walimifit, et tihen-dada ſidemeid Lääne-Euroopaga ja Rooma keisrikojaga. See riigipäew oli tormifemaid. Poola ajalooſ. Kui waſtaſrind wõitis, awaldati Sigismundi waliku kohta ägedat proteſti, ja et ſee mõjuta jäi, mindi ſõjariiſtus Maximiliani juurde, kes oma poolehoidjatega Kراكowi peale marſſis, et wallutada Poola kroon. Ometi wõi-tis Zamoiski; hertſogi wägi löödi puruks Pitſcheni all ja ta iſe langes wangi, kuna poolehoid-jad, kes ei ſaanud põgeneda wälismaale, kõrwal-dati. Noor kuningas Sigismund konfiſkeeris wäljapaiſtwatel waſtaſrindlaſtel warandufed ja laſkis nad ſurmata Wilnas, kuna teifed ſaatis kindluſewangi. Sel kombel ſattufid Zdenko ja Januſ kaugele Liwimaa ſüdamefſe — Tar-waſtu, kus Jahrensbach kui loſſi ſtaroſt nad Bilniński korralduſſe andis.

Seda jutufſtas mulle ſekretär, kellega kõne-luſſe aſtuſin. Mees oli tubliſti wiinakarika põhja waadamid ja ſelletõttu jutufas, kordades iga ſõõmu järele: „In vino veritas. Ergo bibamus!“ (Wiinas on tõde. Seepärast joogem!).

Osawõtlikult kuulasin mehe kattendilist jeltust. Jesugune wõim, oli see kaastunne wõi midagi muud, kütkestas mind kohe nende kahe wangiga, kelle elu wiitjestarosti karmi ümberkõimise tõttu osutus raskeks.

Wahepeal saabus uusi külalisi. Ilmusid ka mõned keskealised naisterahwad, liikudes pisaabalistes kahisewates seelikutes. Kohe täitus ruum nende heledatest naerust. Lauasistujad katkestasid waieluse ja siirdusid naiste juurde.

„Kus on pani Danusia?“ pöördus keegi uhke ja edewa wälimuslega walgetwerd daam kärjitu küsimusega koosolijate poole. Nagu hiljem kuulsin, oli see Poola daam wõluwam naine ümbruses ja osutus kihelkonna rikkama mõisniku Franz Buttleri abikaasaks. Ürewa pilguga ringi waadates kordas ta wastust ootamata: „Kus on ta? Kus ta ometi on?“ Ja rahustus alles siis, kui keegi wastas, noor pani läinud wangi Zdenko saatel ratsutama, lubades warsti tagasi tulla.

Nüüd märkasin, et olen eriliselt wiitjestarosti tähelpanu objektiks. Mees uuris mind kawa terawa pilguga ja päris üht-teist. Kuuldes, millise eduga katoliitsismi kasuks talurahwa hulgas misjonitööd korraldatakse, noogutas rahuldatus pead ja juhtis kõne starostkonna oludele.

„Waga isa ei wõi aimatagi, kui igaw ja üksluine on sinne elu,“ seletas ta mind ümbruskonnaga informeerides. „Maa on sõja tagajärjel ikka weel peamiselt inimestest tühi ja põllud jöötis. Mõisad waremets, kirikud lagunenud, ja harwa tuleb mõni püha wend (jesuiidipreester) missat lugema. Meie kirik on õnneks korras, kuid isa Ruben ei püüsinud fiin kawa. Raabades wiletja fissetuleku üle lahkus ta, ja meie

pidime piiskoppi paluma, et siia uus wend saadetak, sest kindlus ei tohi preestrita olla."

Mees naeratas wõikalt, haaras siis järju hooletu liigutusega mõdukannu ja upitas suule.

Silmitsefin wiitsestarostit lähemalt, ja mulje, mida ta äratas, polnud sugugi meeldim. Ise sugune wõõrastaw tunne sundis mind temast eemalduma, ja asjata otsisin seletust selle kohta, mis teda nii wastikuks muutis. Kord, kui ta üle laua kummardades pikemat aega nõjatus, wõisin lähemalt mehe näojooni waadelda, ja mis mulle nüüd filmi puutus, wiis mind weendumusele, et siin on tegemist niisuguse tujuka ja haiglaste kirgedega inimesega, kes äritusehoos ka kõige julimate karistustega hakkama saab ja piinatava walu üle kahjuröömu nautides oma haiglast kirge rahuldab. Et see õigeks osutus, pidin warsti tegelikult nägema.

5. Januõ ja Zdenko.

Astusin warahoidjaga, kes mind lossi ruumidega tutwustas, üles müüriile, et pilku heita kindlustustele ja lossi ümbrusele.

Müüriilt awanes awar waade; kaugele wõis siit näha. Üle kollendawate põldude ja künkliste, lainetawate niitude sinendasid kaugele metsawööd. Wajakul sirutasid Anikatji mäed oma metsaga palistatud nõlwad kõrgele, ja Paistu mõhnastikul mustendas Kabelimägi, kust lastus alla looklew maantee Goltstre oru suunas. Loodes laiutusid Kärstna mäed ja küngaste ahelik, mille wahel lookleb Tarwastu jõgi sügawa nõwa põhjas lossi suunas. Siin, lossimäe jalal, lõppes järjuid jõekaldaid moodustaw kõrgustik ja algas madal, lage luht, mis ulatub Wirtsjärweni. Oli

aeg, mil järve weepind siia ulatas ja lossimägi kaldafontuurina esines, kuid weel kahanes aja-
jooksul, wabastades maa-ala, mis muutus weel-
seks luhaks, kust Tarwastu jõgi filmuskleedes läbi
woolab järve suunas. Kaugel filmapiiril, kus
lage luht ja roheline õhufoon kofku sulasid, järe-
les aga midagi hõbedases läikes päikeste heledatel
kiirtel. See oli suurim Liwimaa weefogu —
muinasjuttudega põimitud Wirtsjärw oma ma-
dalate, soostunud kallaste wahel ja wäikeste ro-
heliste saarekestega lõunapoolses kaelas, Wäike-
Emajõe suubumise kohal.

Waatafin kaua awarat filmaringi, tõstes käe
ereda walguse kaitseks filmade ette. Siis astu-
sime nurgatorni, kus filmasin meest, kelle teraw
pill jälgis meie tegewust.

„See on pan Januß Masoomiaist, kellest
waga isa juba kuulis,“ seletas warahoidja.

Noogutasin tõendusels peaga ja heitsin pilgu
mehele, et otsusele jõuda, misjuguise inimesega
siin tegemist. Mida nägin, see rahuldab mind
täiesti. Mees ei äratanud mitte üffi usaldust,
waid isegi inestust. Ta oli kestealine, energilise
näoga ja suurepäralise tehaehitusega inimitiüp,
liigutused paenduwad ja osawad. Sügawsinis-
test meeldiwateist filmadest hoowas kindel otsus-
tuswõime. Kuid näol — jah, ta kahwatu ilmega
wõluwal näol peegeldus tüdimus, filmade ümber
wõis isegi jügawat walujoont märgata.

„Pan Januß?“ pöördusin õrnalt mehe poole
ja waatafin talle teraselt näkku.

Umbuslik pilk tabas mind uurimalt. Siis
noogutas mees tummalt pead ja wastas üks-
kõitselt: „See ma olen, waga isa.“

„Kas oled oma seifukorraga rahul, pan?“

alustasin juttu, nähes warahoidja eemaldumist.
„Nagu kuulsin, oled karistuseks siia saadetud.“*)

Mees toetus müüri najale ja waatas tardu-
nult kaugusse, kus sädeles Wirtsjärwe walendam
weefogu loojenewa päikese heledatel kiirtel; kibe
walujoon hoowas sellest waatest ja selgesti mär-
gataw wäsimus kajastus hääles, kui ta wastas:

„Sa küsid, kas on mu seisukord raske. Ta
peab ju wäljakannatamatu olema, kui inimeselt
wabadus röõwitud ja ta wõõra tujude alla on
paemutatud. Mind piinatakse, iga mu samm
walwatakse hoolega.“ Ta naeratas sunnitult ja
mõrudalt. „Sah, häda õpetab inimesele mõn-
dagi, mida ta warem tunda ei tahtnud. Müüid
tean mis tähendab — wang olla. Kunagi ei
tohi ma lossist lahkuda, iga sellane katse tooks
raske karistuse kaela; igapäew pean neid alan-
dawaid nõudeid täitma, mida pan Bilninsky esi-
tab. Mis on siis õieti minu kuritöö? — Et
kuninga Sigismundi walimistel wastasrinna
juhtiw tegelane olin ja ka hiljem sellest tegewu-
sest ei loobunud. Teades, et noor jesuiitlijes wai-
mus kaswatatud kuningas Poola riigile õnne ei
too, ei jaganud ma fanaatikute plaane, kes helli-
tasid lootust isegi seda saawutada, mida waewalt
loota wõis — katoliku kirikut seal wõimule upi-
tada, kuhu ta aastasajangute jookkul pole saanud
kanda finnitada. Kindel olles, et mitte edu ei too
jesuiitide laiaulatuslijes kawatsused riigile, waid
wastupidi — kõigutawad selle alustuge, ei wõinud
ma tegewuset pealtwaatajaks jääda toimingul,
mis ähwardasid riigi huwidele kahju tuua. Rootsi
rahwaga, kes meile waimlijelt ja tõulijelt wõõ-

*) Sel ajal ei olnud „Teie“ sõna weel tarwitusel.

ras, kelle riiklised korraldused rajatud teisele alusele, ei saa meie käsikäes tegutseda, veel vähem nendega — liituda. Sellepärast astusin Zborovskiy lipu alla, wõideldes ertshertzog Maximiliani huvides, ja kui wiimane oma poolehoidjatega lahingu kaotas, ei jooksnud ma wastaste leeri, waid jäin oma waadetele truuks. Et oma wõimu kindlustada ja igast wõimalikust hädaohust hoiduda, konfiskeeris kuningas wõidurikka Zamoiskiy nõuandel meie warandused ja saatis siia kaugele piirimaale“.

Sügaw tõsidus peegeldus Zamuzzi näol. Wõr-ratu kindlus wäljendus ta awameelsest kõnest. Siis muutis mehe tume nägu karwa; palgedele tekkis ägeduse puna.

„Kes on süüdi, et Zamoiskiy wõidu saawutas?“ jatkas Zamuzz kibedusega. „Need on Leedu juurnikud, kes Poola riigiwõimu eesotsas seisawad sellest ajast algades, kui Jagello ühendas Leedu Poolaga. Kas peame igawesti Radziwillide, Sapiehad, Sluzkide ja teiste Leedu juurnikkude eestkostmise alla jääma? Neg oleks ammu neid riigi juhtimisest kõrwaldada, sest peamiselt nende mõjul pääsis Zamoiskiy wõidule. Kas saadi jellega rahu? Ei! Sisemised segadused, mis uuristawad riigi alust, ei lõpe üle öö.“

Kehitasin õlgu, sest ei teadnud midagi wastata kõnele, mille lahendamine ei puutunud minu ülesannetesse. Nähes, et warahoidja mind oodates seisatama jäi, sammusin ruttu talle järele.

Samal hetkel kihutasid kaks ratsanikku walju sabjaplaginaga tõstesillale. Pöördudes pead tundsin neis endiseid wastusõitjaid. Osawa hüüpega kargas noor neiu sadulast ja ruttas heleda naeruga üle lossiõue.

Silmitsefin teda lähemalt ja häämmastafin firget seisakut ja peenikest hõljuwat fogu nähes. Kes furd nende mustade, wõluwate filmade sügawusse pilgu heitis, see ei suutnud enam neiu näolt, kus tukšatas kelmikas naeruwine, eemale pöörduda. Mitte üksnes tema wõluwad näojooned, sügawad tumeda läikega filmad ja lahke pilk ei waldanud waatajat, waid ka osawate, elawate liigutustega kiitkestas ta tähelpanu.

Meiule järgnes kaaslane — kohn Zdenko, kelle sügawad näojooned olid wõrdlemisi kenad kuid korratud. Mis aga waatajas eriti tähelpanu äratasid, need olid ta haiglasel läikega tumedad filmad, mis wihahoos otse hullumeelselt kiirgasid. Neglasel kõnnakul suundus mees lossi, näol wastikuse ja tüdimuse ilme.

Säin pead wangutades talle järele wahtima. Tõesti — mõistatuslik inimolemus, kes äratas kõhe wõõrastust ja umbusaldust. Sa edaspidigi ei suutnud ma sellest painajalikust mõttest wabaneda, et nende filmade sügawuses peitub mingi tume salapärane ürgjõud.

Pikkamisi saabus õhtu. Päike wajus weripunase lettana Doodi metsarikaste küngaste taha; ta wiimased kiired wirwendasid kullases säras lossi kitsastel akendel, helkijid jõepinnalt wastu tuhandeis wärwides ja palistasid amarusse kaduwate küngaste lainetawaid tippe. Ümbuses lewis, niikaugele kui ulatas film, wärwita lagendik, sünge ning elutu. Alt jõeoruft hõljus üles auru, mis muutudes tihedaks uduks kattis walge linikuna luhta. Doodes ujusid üksikud pilweriinkad kustuwas ehas ning nende wahelt paistis tumenew õhufoon. Piginis waifne juweöö.

Dahlkudes käririkast saalist, astusfin enne kess-

ööd üles ringrõdule, kus jäin mõtiskledes seisma sammaskäigu äärel. Seal avanes waade alla kitsale õuele ja vastusolevale kõrgele kelpkatusel, mida katfid rasked tšinkplaadid. Sga sammupeal mõis näha looduse hävitustööd müüride kallal. Nende varisemine oli waid ajaküsimus.

Waatasin hetkeks üles, peatudes õhuvõlvil hiilgawatel tähtedel. Täiskuu walas alla hõbedast walgust, ja et awaral horisondil puudus wähemgi pilwewiir, sädeles kogu ümbrus wiiratuslikus walguses, milles hõljufid kalapärased warjud pikfade wootidena üles ja alla.

Äkki kuuldusid rõdu ristkäigult pikaldased sammud. Pöördudes ümber nägin kahte inimkogu lähenemat. Mõlemad olid elawas kõneluses, mis ei kannud sugugi sõbralist iseloomu, sest kärjitud liigutused ja äge sõnadewaling wäljendas selgesti märgatawat närwilikkust. Et hoiduda kohtamisest, taganesin tugisamba warju, kuhu ei ulatunud kuupaiste, ja jäin uudistusega tulejaid silmitsema. Tugisamba juures seisatasid mõlemad heledas kuuwalguses, ja nüüd pidin ootamata üllatuse mõjul peaaegu karjatama, sest ühes kodus tundsin ära Zdenko, ja teine — ma ei uskunud oma filmi — oli pani Danusia Bilninska, wiitsestarosti tütar.

Mis oli neil teineteisele kõnelda niisugusel ebaharilikul toonil, see küsimus hakkas mind hühitama. Teritasin sellepärast kõrwu, jäädes kuulatama mõlemi katkendilist kõnelust.

„Sa mängisid siis waid minuga?“ küsis Zdenko surutud hääl kerge wärinaga. „Sa kui see nii oleks —“

Ta ei lõpetanud, sest järsku liigutusega pööris neiu oma kuuwalguses ujuma näo Zdenko

poole ja waatas mehele terawa, põlgliku pilguga filmi. „Wana narr! Sa tüütad mind! Kas kuuled — tüütad!“ fähwas ta kihwtiselt ja pööris põlgliku näomoonutusega kaaslasele selja. Rõrgilt pead kullasse wiates astus ta pikkamisi eemale, heitis weel ford sügawatest kiirgawatest filmadest wõidurõõmsa, wäljakutsuwa pilgu mahajääjale, ja kadus siis juurejoonelise sirge kõnawaga rödu nurga taha.

Zdenko seisjis nagu jalust rabatud tummalt paigal, tardunud pilguga üksikule punktile kiindudes, nagu wahakarwa kahwatu ja kiwinenud. Wisfasiin wargsi pilgu ta näole ja jahmatafin, sest muudatus, mida seal märkasin tekkawat, sundis mind äärmise hirmu ja ehmuusega taanduma. Nooremehe tardunud filmis tärkas järsku elu, ta pilgus wälkus tige tuluks, weri walgus näkku ja kulnud fortsunesid. Siis kerkisid otseajisel terawad sooned nähtawale, kuna rind lõõmas wõratus ärewuses, ahmides õhku, nagu ahwardaks meest lämbumine. See kestis waid mõne hetke, siis omasid filmad pikkamisi hullumeelse kiirgawa läike, millest wäljendus äärmine wiha ja meeletu jõupingutus, liigutused muutusid ahwardawaks, nagu kiskjal, kes on walmis oma ohwert murdma. Pilgus metfik murdmise kirg, kerkis mehe kõhn kogu ahwardades sirgu, ja ma lugesin ta näolt, et mees tahab oma wastast häwitada. Saaramiseks wäljasirutatud käsa framplikult kõwerdades wajus ta äkki rinnaga ettepoole, kuid nähes oma ees aigutawat tühjust näis kainenewat, langetas lootusetult käed ja wajus pettunult norgu. Järgmisel hetkel oli ta nähtawasti end juba suutnud koguda, sest nagu kiüirus panter jõustus mees edasi, suundudes neiu jälgil, kus-

juures kostis tume röögatus ta kofkusurutud hammaste wahelt: „Ma find tapan, lirwa!“

Weri walgus mulle näkku. Olin kindel, et on midagi hirmsat tulemas. Tegin katset talle järgneda, kuid jalad olid nagu halwatud ega kuulnud sõna. Ootufetult äigafin käega üle kuuma näo ja taandufin nurka, toetudes tuge otfides feina najale. Möödufid minutid — täis piinlikku ärewuft ja ootuft, mis tulemas. Sunnaks jäi kõik waikfeks. Kui lõpuks nõrkufeft wabanedes filmad üles tõstfin, oli Zdenko jäljetult kadunud. Pöördufin kiirel sammul saali tagafi, kus waatafin ärewufes ringi. Kergendufe ohke tungis mu rinnuft, nähes Danufiat elufalt ja wigatult külalifte hulgas. Pahandufe wari oli ta näolt kadunud, filmad hiilgasid endifelt meelitawa soojufega, pildudes iharaid wälke meestele. Ühfete liigutufestega hõljus ta firge, paendum fogu külalifte hulgas, kes hulgana ta ümber furufid. Tihedad mustad läherrjuufsed kiirgasid meelitawalt ja rohkearwulifed eh ted ta rii tetel jätendafid küünlatulede walgu fel filmipimeftawalt. Kui wõlur ja otfe hurmaw oli ta farnafes poofis! Waatafin ükfsifilmi Danufiat farnafe innuga, mis waimuliku feifufe liigetele lubamatu, ja ehmu fin rängasti, kui oma ekfimuft märkafin. Sfesugune kurbufstunne waldas mind, rõhudes painajaliku waluga fü dant. Mis pidi see tähendama? Pöördufin kõrwale, et juhtida mõt ted teifale, ja alles nüüd taipafin, mis mu kurbufe tõfifeks põhjufeks: see ei olnud enam lihtne kaastunne, fiin oli midagi tõfifemat ja ühel hoobil ka hirmsamat Wangutafin jälestufega pead, feft tulemus, millele oletufte najal teed rajafin, ei töötanud edafi hargnedes midagi head . . .

Übausflit hirm waldas mind: kuidas lahendada probleemi, mis mind ette rajatud teest kõrvalle kuristikku ähwardab tõugata? Kas juudan tagasi hoiduda wäärtsammudest, millistele kirjameelitamas? Sunnib saatus mind tõesti sarnasele raskele katselise alistuma? — Ei, seda ei tohi juhtuda! Pean juba alguses igasugused idud siidamest wälja kiskuma, et hiljem jõudu ja püsiwust jatkaks wastupanuks. Rahaheelsus ja filmatirjaline õigluse eeskuju, mida kahjuks waimuliku seisuse enamiku juures näha, ei tohi minule sisse juurduda, sest olen püha altari ees wandunud õiglase olla, ja mu siidametunnistus ei luba inimesi petta, kellele olen määratud eeskujuliku elu ja kõlbluse suhtes juhatust andma.

Tõusin istmelt ja lahkusin ruttu saalist, et wäljas karastawas ööõhus kitsa saali sumbumud õhu mõju alt wabaneda. Üksel pöördusin weel fõrd ümber ja heitsin wiimase pilgu Danustale. Jah, kunagi elus pole ma teist sarnast hurmawat olewust näinud ega ükski naisolewus mind nii wõlnud. Ohkasin ja sammusin ruttu edasi, jättes heledasti walgustatud saali ühes käärikka külaliskonnaga seljataha, sest teadmine, et kaasinimese armastuses olin läinud kaugemale kui see waimulikule lubatud, õnnetus raskesti hoobiks minu enesearmastusele ja tekitas hingepiina.

„Püha neitsi Maria, ära saada mind kuusatusse, kui su tahe on, et ma õigelt teelt ei wäärataks!“ pomisesin rõdult alla lossiõuele saabudes. Seal hingasin isukalt jahedat õiget õhku sisse.

Segased mõtted keerlesid kohutawa kiirusega peaaigus. Soowides neist wabaneda, astusin eelkindlusesse, kus pöördudes tähelepanu õowaikele jäin müüri ääres nautima ükfinduse wõlu.

Taemas oli selge, kõrgel hiilgasid tähed ja hele täiskuu hõbetas lossi ja künklist, kumerat jõekallast, kuna müüride laiad warjud eelkindluse õuet sügawa pimedusega katfid. Sõka selgemaks muutus kuupaiste ja tema hõbedane läige wimendas nõiduslikul ilul orus looklewal tumedal jõepinnal. Tuult ei olnud tunda, õhk oli niiske ja jahe. Põhjamaa öö oma lugemata wilkumate tähtedega ja selge õhumõlwiga, millist lõunapool kunagi näha ei saa, ligines hoogsalt, warjates oma hõlma alla waibuwa looduse.

Äkki jäin kuulatama; midagi iseäralikku kostis mu kõrwu. Difes waikusel kõlas sügaw mehehää, lauldes mingi keelpilli helide saatel. Sääls kõlas wärawa poolt, kuhu jõele oli ehitatud tamm, et paifu abil põua ajal weepinda tarwilisel kõrgusel hoida. Siin seisid wärawa eelkindlustustel lasteaukude ees kaurid, kaitstes teed, mis pruuni sawimulla wallina läbi joostunud luha üles lossimäele wärawa ette wiis.

Soojalt kõlas mahe hää. Sõnadeft ei saanud küll aru, kuid siiski märkasid wärisemas toonis Masoowia rahwalaulu kaeblikku heli. Nihkusid ettewaatlikult ettepoole, tõstsid pead ja jäin teraselt kuulatama. Sõudes müüri warjust wälja sattusin haledale kuupaistele ja selle kahwatu walgusel silmasin Januši, kes lasteaugule nõjatades müüri äärel istus ja wäikeft keelpilli käes hoidis, mille keelte üle ta sõrmed kiiresti libisesid. Kirglikelt kajasid kaeblikud helid ööwaikusel. Need olid hoopis isefugused, farnledes homimikumaa mõluwale muusikale. Pea kõlas neist nagu sügaw kaebus ja nutt, siis piirita igatsus, järsku tormiline õnnewaldus, lõpuks waikne lein. Sügawa täheapanuga kuulatasin motiime,

mille kõla otse mu hinge sügavusse tungis, seal äratades isefuguseid tundeid, milledest väljendus libe valu ja kaebus. Ning mehe mahe kurguhääl, ta keelpilli südantlöhestaw ja kurbust-ärataw heli wirwendas ööwaikusel nii kaebawalt, nagu ei suudaks laulja iialgi minewiku mälestusi unustada ega kunagi enam elurõõmsalt tulewikku waadata. Wajusin tahtmata sügawasfe kurbameelsesesse unistusse.

Megamööda süwenesin ikka enam sellesse melankoolsesse unistusse, unustades kogu ümbruse. Smelik, äärmiselt lahke lauluhääl ja keelpilli kaeblik heli heljus üle müüri, wajudes alla tähtede säral wirwendawale weepinnale, kus kadus kuupaistest üleujutatud uduses kauguses. Sellest häälest kajas kirjeldamata soojus ja pehmus; ta tundus kui nõrk kellahelin, meloodiliste wiisidega, mis lainetasid õhus, wahel kapriiselt tõustes, siis jälle alandlikult wajudes.

Laul mõjus nii hurmawalt, et hämmastanult paigal seisin ega unistusest enne ei ärganud, kui keelpilli kaeblik heli järsult katkes ja mehe tasane kurguhääl wiimseid wiise monotoonselt lõpetas. Sahe, niiske tuuleõhk puhus näkku ja müüd astusin edasi laulja poole, kes oli niiwõrd sügawatesse mõtetesse wajunud, et minu samme ei kuulnud. Alles kui ta juurde jõudsin ja käe istuja õlale surusin, wirgus mees unistusest, kargas ehmudes piisti ja waatas kartlikult üles.

„Mille üle sa kurdad, pan Janusz?“ pärisin kaastundlikult. „Kas igatsed nii wäga wabaduse ja kodumaa järele?“

Rüüritaw ei wastanud. Kuuwalgus langes tema kawatunud, läiketa näole. Seal peegeldus äärmine valu, pilgust hoomas tiidimus ja

loidus. Mehe tumm vastus seletas mulle kõik, ja nüüd ei juutnud ka mina enam meeleliigutust tagasi suruda. Tekkis pikk, piinlik vaiksus.

„Kodumaa — jah kodumaa!“ tungis wiimaks sügaw ohje mehe rinnust. „Kunas pääsen jälle sinna! . . . Ta pole küll looduslikelt nii kena ja wiljarikas, kui see õnnistatud maa siin — aga milline on wahel siiski sealse ja siinse elu wahel! Ei leidu laias Poola riigis ühtki maa-kohta, kus inimesed nii kalgid ja külmad kui Siwimaal, ei walitse kusagil niisugune ülekohtune kord, kui siin kaugel piirimaal, kus wäike mõisnikkudeklass on saawutanud sarnased eesõigused ja piiramatu omawoli alama rahwakihi üle, mida mujal waewalt võib leida. Slegi läbikäimine muu rahwaga awaldub siin aina põlguses ja kõrkuses. Olen kaugel käinud ja paljude rahwaste elu tundma õppinud: kõik kohad järwederikkalt Masoowia lagendikult Karpathi ja Sileesia mägedeni, Siebenbürgeni orud-mäed, Transilwaania Alpidest alla laskum Moldaawia orustik, Ungari madalik, Donau delta soine rohelaan rändawate lambakarjustega ja päikese kiirtel helkiw Mustmere rand on mulle tuntud — aga kusagil ei leidu kohta, kus kõlaksid wahetpidamata käskijate waljud kärkimised ja kajakas orjusse rõhutud rahwa ägamine, kelle ainukeseks iseteadwuse wäljenduseks on needus oma karmi saatusse üle . . . Minu kodumaal, aurawate soode ääres Bfura ja Kawa jõgikonnas, on küll ümbrus tume ja loodus kare, aga selle eest leiduwad seal soojad, osawõtlikud südamed, inimesed, kelle rinnus õõgub tuli ja waimustus, kellel lootus on kord paremale järjele tõusta, ja kui see osutub wõimatuks, siis õnnelikud on sellegi natukesse juures,

mis neil käes. Masoomias näed inimesi, kelle hinge farm ümberkäimine pole ära mürgitanud, keda orjus tuimaks ja kalgiks pole muutnud, kes ei nea wahetpidamata oma kurba saatust, kuigi elu pole kiiduwäärt. Seal unustab inimene hetkekski oma wiletsuse ja andub röömule, sest rahutu Masoomia weri ei tardu kunagi; ka kõige wäiksemas röömutuhinas lööb kirk kergesti lõftele, ja rahwas lõbutseb. Wõtame näiteks Masoomia rahwatantsud — kas ei awaldu nendes rahwa hingeelu täies paistuses, kas ei hoowa sealt soojus, tundelikkus wastu? Siin aga, — rääkija tõmbas käega üle otsaesise ja ta tume pill effis unistades kauguses, — „on kõik hoopis teisiti. Ei kuuldu muud, kui tagasihoitud wiha ja oma ette urisemist. Kõik see awaldub käskijate seljataga, nende ees aga lõmitatakse selgu ja roomatakse põlmedel. Keegi ei waata siin sõbralikult teise otja, kellegi rinnus ei lööma tung paremuse poole, kuid see pole küll rahwa iseloomu wiga, waid sisse juurdunud wiit kibedast elust ja lootusetast raskest orjapõlwest. Kui rahwas mõnel tähtsal pühal, eriti jaaniöööl, kusa-gile küinkale kogub, siis pole algul muud kuulda kui kaebusi ja sajatusi, alles lõpuks, kui kange õlu meeste päid uimastanud, ärkab inimene tarretusest, püüab unustada hädad ja mured, andudes röömule, mis peamiselt wäljendub märatsemises ja selle tagajärjel katelustes. Sooplemised, pillked, kahjurööm nõrgema üle — see on pea alati ainuke röömuawaldus neil pidudel. Kuigi nooremad ka tantsus ja muudes lõbustustes esi-newad, pole seal siiski midagi ülendawat. Kõik need wiisid, mis selle rahwa omapärasel mänguriistal — torupillil — kõlawad, tunduwad kui

kaebus orjusest, mis teda rõhub, kui lein kadunud vabadusest ja õnnest. . . See maa sarnleb mõnele Bahemere galeerile, mis igawese needuse all. . .

Rõneleja waitis hetkeks. Ta madal kurgu-
hääл paijus aegamööda waljemaks, sellest wäl-
jendus tõusew wiha. Ügeduses surusid käed ru-
fikasje, silmad wälkusid kurjakuulutawalt.

„Kas ei olnud kadunud kuninga Stefani te-
guwiis õiglane, kui ta katset tegi surweabinõu-
dega kohalikkude aadelit eemaldada, nende õiguseid
kärpis ja rahwa elujärke püüdis parandada?
Kuigi Poolas, ei Leedus ega Samogitias talu-
nikkude elu kiitust ei wääri, ometi on ta palju
kergem kui siin, kus mõisnik kõik hädad ja wilet-
sused, mis sõja tagajärjel tekkinud, ainuüksi oma
alamate kaela weeretab, neist üegi wiimase üdi
wälja imeb, nagu wampiir, kes kadu ennustades
ohwrikt weel võimalikult rohkesti püüab elu-
jõudu ammutada. Kuid see ei tohi enam kaua
kesta. Elu edeneb ja täieneb iga päewaga, ühes
sellega muutuwad olud. Saabub aeg, mil kogu
rahwa needus rõhujatele kaela langeb, ja siis ei
tunne lõhkele plahwatanud kirg enam piire, waid
häwitab kättemaksu tuhinas kõik, mis ette sat-
tub. See on kohus, ajaloo õiglane kohus tiran-
nide üle, mis pöörab rõhutud rahwamasside elule
teise külje, kust wabadus ja õnn lahkesti wastu
naeratab. Kõik need kindlad lossid, mis sisse-
tungija oma julgeoleku kaitseks ja wõimu emb-
lemiks orjade higi ja waewaga ehitas, warise-
wad ajajooksul, nende minewikuga seotud kur-
wad mälestused kaowad ja püsima jääwad waid
rusud, kus pesitsemas hakid ja rööwlinnud.“

Mees peatus. Ta nägu muutis karwa, sil-
mad tumenesid ja pilk, milles peegeldus uuesti

walu, wiibis nõutult orus looklewal jõepinnal.

„Minuse tameda täme kuninga Stefani walitfuses moodustawad jesuiidid“, jatkas Janusz pead tõstes. „Need kawalad mustad rongad, kes ka kõige alatumatest kuritegudest tagasi ei kohku, kui jellega kiriklikule wõimule ja enestele kasu saamutawad. Tungides Poola riiki istutasid nad sinna häwinemise seemne. Kas ei paisunud wabameelse Sigismund Augusti ja tema kantsleri Georg Radziwilli ajal Poola sisemine ja wäline wõim märksa? Tol ajal hoidis kogu rahwas ühte ega polnud sarnast killustatud olekut kodanikkude wahel kui praegu. Oli neid ronke tarwis, kes suutsid usuliste kaldumustega Stefani oma wõrku meelitades wõimu haarata? Tõsi küll, et wõidurikas Sapolje leping Moskwa, ka mõned muud poliitilised wõidud osalt jesuiitide teeneteks tuleb lugeda, kuid jellewastu on Poola oma autoriteedi igalpool kestmise rahwafihi — linnakodanikkude — hulgas just nende läbi kaotanud, ja kui surwe itka edasi kestub, langeb suur õnnetus riigile kaela, mis ei piirdu üksnes asumaade kaotusega, waid ka ainelise ja majanduslise kahju kaasa toob. Kõik see sünnib noore kuninga Sigismundi lühikesse ettenägemise ja tema käsikute, jesuiitide, ebaõigete ja auahnete kawatsuste läbiwiimise mõjul.“

Mees lõpetas kõne, waadates küsiwalt mulle filmi. Tema sügawtõsine uurim pilk wiis mu segadusesse. Waikisin nõutult ega teadnud midagi wastata, sest Januszi kõne oli hoopis isefugune, millist polnud weel kuulnud. Ta järsud sõnad otse kohutasid mind.

„Kas siis mingit lootust pole kuningalt armu oodata?“ küsisin järsku, et piinlikust sei-

fulorraft wabaneda ja kõneaine teifale juhtida. „Wahest leidub ka mõni abinõu pan Bilninsky õela ja ülekohtuse ümberkäimise kõrwaldamifeks. Ma ife püüan wõimaluft mööda jelleks kaasa mõjuda, et ta oma mefifufteft loobuks.“

„Pan Bilninsky?!“ Mehe filmis helkis tige tulufe, käed furufid ähwardawalt rufitaksje, liifmed rafufid ja mõru naeratus lehmis huultel, kui ta iroonilifelt jeletas: „Sja, ja ei tunne Bilninskyt. Ta maksab meile kätte jelle eeft, et kord tema peale ülalt alla julgefime waadata, jefi fiis olime meie kõikwõimjad ja tema ei midagi. Müüid on ofad wahetatud: tema ülal, meie all. Nagu tõufit kunagi, naudib ta seda mõnu, mida meie piin ja alandus temale pakuwad. Runingalt pole ka midagi head loota, jelleks on wastasrind küllalt tugew. Minufefeks pääseteeks jääks põgenemine mõnda wälisriiki, kuid see pole kerge, waid feotud rafufuftega, mis hädaohulikud meile mõlemile.“

„Waeefene!“ trööstifin meeft. „Ära julguft kaota. Looda jumala peale, küllap' ta aitab.“

Ribe etteheitew pilk riimas mind Januzi tõfifteft filmadest. Näol mõru, ufkmatu naeruwine, püüdis ta midagi wastata, näis aga kofe teiftele mõtetele tulewat, jefi furuf kibedufe maha ja waatas minu ofa hoopis muutunud pilgul, milleft hoowas wälja awameelne tänu ja foorjus. Wõõrastawalt waatafin muudatufi tema näol ega juutnud mõifta, mis jelle põhjufeks.

„Tänan, ifa!“ kõlas mehe wastus, ehk küll ta näolt paiftis pettumus ja sellepärast hoopis teififugufi wastufi ootafin. „Sa tead ju wäga häfti, et jumal on kõrgel ja waewalt mõtleb meie kafufi midagi teha...“

„Usu ja looda, siis ta aitab. Pealegi pole sa midagi kurja teinud,“ püüdsin meest rahustada lootuses, et mu sõnad mõjuta ei jää, kuigi teadsin, et Janusz kirikliku õpetuse alla ei paendu. Seda kohutavam oli üllatus, mis järgnes, sest kibe naeratus huultel maatas Janusz mulle uuesti filmi ja küsis rõhuga:

„Usud sa ise seda, mis räägid, isa? Loodad sa jumala tõesti nii suuremeelse olevat, et ta meid aitab? Kas pole küllalt olnud süütuid kannatajaid, kes temalt abi palunud? On ta neid aidanud? — Ei! Kui inimene ise end ei suuda kaitsta, pole ka jumalalt midagi loota. Tugevam rõhub nõrgemat; ei ükski jumal suuda nõrgema kaitseks välja astuda. Oma raske rusika võim ja seltsimehelik ühiskunne — ainult need suudavad olukorda muuta. Rahjuks puudub laiemal, nõrgemal rahvakihil see ühendus, millest koosneb jõud, ja seni kuni see saavutamata, pole ka mingit kaitset vägivalla vastu oodata. Usk oma jõu fisis ja wisa mõtlus äärmise jõupingutusega olgu meile eesmärgiks, kui soowime seisukorda parandust tulla. Lootus jumala abi peale ei paku mingit tröösti.“

Mõtult pöördusin kõrwale. Mehe küsimus tuli liig ootamata, ta fetserlikud sõnad otse kohutasid mind. Mis pean vastama? Kas waletama? Ei! Kuigi amet ja seisus nõudsid, et kirikliku õpetuse kasuks kõiksugu abinõud tarwitusele pidin wõtma, pole ma kunagi oma südametunnistuse vastu toiminud. Sellepärast pole ime, et kaotasin meelekindluse, sattudes segadusse, mis ei võimaldanud kaua wastust leida. Mees näis minu kimbatusi märkawat, sest kuna ta terawa pilguga mu näkku puuris, lehmis ta

näol ferge, pilkav naerujoon, mis tunnistas, et ta mu mõtteid ja täbarat seisukorda taipas.

„Sumala teed on imelikud,“ lausufin wiimaks pühalikult, püüdes oma segadust varjata ja ettevaatlikult wastusest kõrwale hiilida. „Mis täna meile kurbust toob, võib homme üllatavaks rõõmuks muutuda. Ära jellepärast lootust kaota. Sead ööd, pan! Kõik pühad kaitsku sind!“ Seda öeldes noogutafin lahkimiseks pead ja eemaldufin eelkindluse värawa juunas.

„Soowin ka sulle kõige paremat, isa!“ kõlas Januszi tänulik wastus. Sügawa kumardu-sega jäi ta mulle laial pilgul järele wahtima.

Wärawa ligidale jõudes toetufin müüri najale ja jäin mõtetes alla kuu hõbekirtest üleujutatud orgu wahtima. Januszi tõsine, kuid pilkav näojume seisis mu filmade ees. Kas ei peegeldunud sealte kibe pettumustunne minu kohta? Kas ei lewinud ta huultel kahetsew haletsemiswine mu wiimaseid sõnu kuulates nagu õrnal armastajal emal lapse fergemeelset usutlemist heaks kiites? Kuu mõtlefin tema sõnade üle, mis hoopis wõõrad ja ennekuulmatud olid fiin maal, ja mida rohkem mõtifflesin, seda raskemaks muutus süda. Mul oli kahju mehest, kel olid hoopis isefugused ilmawaated.

„Janusz, kust on sulle ketserlikud mõtted pähe tekkinud! Sa oled eksiteele wiidud, waene hing!“ ohkafin lõpuks pead wangutades ja pöördufin tulnud teed tagasi. Pilku kahuritele heites nägin Januszi endisel kohal seiswat. Getkeks walgustafid hõbeläikega kuufiired ta kahwatut julge ilmega nägu, siis pöördus mees kõrwale ja mulle tundus, nagu paistaks ta tume kogu tüübilise wiirastusena.

„Rahju sinust!“ tungisid sõnad tahtmata üle mu huulte. Siis astusin pimedast värava mõlkaarest läbi lossi sifemisele õuele, kuhu kostis pidusaalist kära, ja sammusin trepiist üles teise korra ruumidesse wirtwale rõdule, pead kurwalt longus hoides, ega juutnud kaua möödunud kahekõne mõju alt wabaneda.

„Ja Vincenz! Kus pühadus nii kaua wiibis?“ kõlas wiitsestarosti kähisew hää, kui saaliuksest sisse astusin. Riilaliste meeoleolu oli wahepeal tunduwalt tõusnud; ka sõnade walikule ei pandud enam rõhku. Wiinakarikad käisid hoolega ringi ja wahete-wahel upitati suule awarad mõdukannud, kust riiubati langet Mafsoomia mõdu, mis on Poola rahmuslik jook ega maitse sugugi halwemini, kui Baieri, Thiüiringi ja Böömi õlled. Wastust ootamata pöördus pan Bilinsky koha teisale, plaksutas järsku käsa ja käjutas: „Tantsurid siia!“

Magu nõiduse wäel awanes uks ja sisse astusid kaks firewas riietuses fogu — mees- ja naisterahwas. Mõlemad olid noored ja nägujad, kuid mehe madal ümmargune sammumüts ei sobinud hästi. See oli firew Mafsoomia riie- tus, millist kannawad talunikud rahwapidudel.

Magas tants firgliste keerutustega ja jalgu wastu pörandat trampimisega, kusjuures ägedalt käsa plaksutati. Firewad riided lehwisid õhus ja mehe laiad kollased püksid sõelufid tuult. Midagi tormilist ja ülekeewat rõõmu tundus jelles rahmuslikus tantsus, kuid ühtlasi hoowas fealt ka waba, talkutamatu tung suunduda toorusele. Pöördusin põlastusega selja, kuni met- jik tants lõppes waatlejate tormiliste kiiduawal- duste saatel. Siis lahkusid higit nõretawad

tantsurid jaalist, kuna külalised asusid uuesti laua taha. Mõned sõitsid koju.

Südaöö oli möödumas. Bidutsejaid valdas tiidimus; nad lahkusid ükshaaval. Pan Bilinsky oli laua äärel nõjatudes uinunud; ta tõsteti üles ja kanti magadistuppa. Ka mina lahkusin, rutates lossi tagumisele tiivale ühte ruumi, kuhu kammerteener mind warahoidja sellekohasel käsul juhtis. Kui wiimane külaline müürinal üle tõstefilla oli sõitnud, ja fild raginal üles tõsteti, waibus liikumine. Tuled kustusid üksteise järele, ja elanikud wajasid unehõlma. Seda wiksust segas ajuti waid rütmiliste sammude kaja warawawalwurilt, kes une peletuseks müüri ääres edasi-tagasi liikus.

Kaua ei wõinud ma uinuda. Möödunud päewa nähtused kerkisid tahtmata filmade ette. Pan Bilinsky terawat, kalli waadet ei juutnud ma unustada. Ja siis ilmusid waatepiirile kaks tõsist mõtterikast filma — Janusz Grzeziński, kellele instinktiivselt kaasa tundsin, waatamata ta ketserlikule ilmawaatele ja mõtetele, mis polnud sugugi kooskõlas klerikliste nõuetega. Nabelesin kaua asemel. Wiimaks arwates, et sumbunud õhk selles süüdi, tõusin üles ja awasin akna, kust tungis sisse jahe niiske õhk.

Ükki teritasin kõrwu, jäädes äärmise pinewusega kuulutama. Kas ei olnud see inimese sumbutatud hädakisa, mis nõrga helina aknast sisse kostis? Kuulatasin hinge kinni pidades, kuid jalapärane häälitlus waibus kohe ja kõik jäi endiselt waikselt. Kargasin wiimaks jalule ja surudes näo aknale püüdsin kinduda pimedusse, kuid pead wälja sirutada pakkus müüris ajumast kitsast awausest oli wõimatu. Seisin

kaua paigal, waadeldes kauguses hõljuwat halli udu, kuna müürid warjasid ära kuuwalguse. Et aga enam midagi kuulda polnud, loobusin sellest. Istusin weel mõni aeg kuulatades, siis pöördusin pettunult tagasi woodisse.

Kas kõlas tume häälitfus tõesti inimese suust? Waewalt küll, sest kõik lossi elanikud puhkasid piduwäsimusest ja walmur, kelle sam- mud selgesti siia kostsid, oleks ju inimese karja- tuft kuulnud. Wast oli see mõne öölinnu kija. Igatahes polnud tegemist mingi üliloomuliku juhtumusega. Rahustusin peagi, andudes teis- tele mõtetele, kuni uni oli wiisa tulema. Alles koidu eel sulgusid filmad lühikefeks uinakuks, kuid seegi oli täis erutawaid unelmi, mis kõik keerlesid lossis nähtud jündmuste ja nendega seotud isikute ümber.

Päike seisis ammu keshommikus, kui awa- sin filmad, tundes kurjade unelmitte mõjul end rohkem wäsinuna kui õhtul. Udu luhalt ja jõe- orust oli kadunud, aset andes päikese heledate kiirtele, mis laia wiirudena tungides sädelema Wirtsjärwe woogude tagast mõjusid elustawalt suikumale loodusele. Dinnud wadistasid puudel ja kaugelt luhalt kostis karjuse hele pasunaheli, mis kajas wastu ümbritsewast metsatihnikust. Lossi õuel tekkis liikumine, raske peawäraw awati ja tõstesild lasti raginal alla. Istusin awatud akna alla ja hingasin innuga kosutawat õhku. Dine häälitfus oli sedapuhku ununenud ja ma ei wõinud aimatagi, et selle saladus kord kummalistel asjaoludel selgub. See juhtus lossi hukkumise eelõhtul, ja siis pidin jubedusega meelde tuletama mainitud ööd, mil olin jaatuse tahtel pealtkuulajaks õisel roimal.

6. Mis juhtus kuuwalgel ööl.

Gommikul häämmastas lossi elanikke kohutaw teade: pani Danusia oli jäljetult kadunud. Külaliste hilise lahkumise tõttu ei märgatud seda enne. Otsiti kõik kohad läbi, usutleti ümmardajad, kes tõendas, pani olla tema abist loobudes lubanud ise öö jooksul enese eest hoolitseta. Krenus waldas kõiki; eriti pan Zilninsky oli nagu meeletu. „Teie peate teda leidma!“ karjus ta wihaselt lossis ümber sõeludes. „Sest kuhu wõis ta kaduda? Otsige ja tooge mulle teateid, aga — jalamaid!“

Ja Danusia leiti, kuid mitte lossist, waid — alt wallikraawist. Walwur müüriil märkas kahtlast tompu wees. Kisa peale kohalerutanud sõdurid läksid weest paistwat kogu waatama, tõmbasid kaldale ja tundsid ära Danusia laiba.

Walju alarmiga teadustati jubedast leiust. Kõik ruttasid lossikraawi äärele, kus lebas kõhkest jumaldatud pani pooleldi sulutud filmil, tursumud nagu walust kokkufistud, sõrmed kramplikult kõwerdatud nagu kaitjeks kallale tungi wastu. Pead paljastades seisime kaua laiba ümber, sõnalausumata, just kui aimaks iganüks, et siin põrutawa kurbmänguga tegemist, mis juhtunud sumedal kuuwalgel ööl ja wõib olla isegi sel ajal, kui saalis weel pidutseti. Mis oli kohutawa õnnetuse põhjuseks? Oli siin kuritööga tegemist wõi kulkus neiu ise kraawi? Waewalt küll, sest mis sundis teda tulema wallikraawi äärde. Weel wähem wõis enesetapmist oletada; wiimane oli häbistawaks patufurmaks, mida isegi kõige armetumad ja jultunud poleks enesele walinnud. Seisime mõistatuse ees, mille lahendamine oli raske.

Ilmus pan Bilinsky, kes ruttas pöörase
kifaga ringi kesktele. Murtult kummardas ta
tütre laiba üle, ja tume röögatus, millest ei
wõinud aru saada, kas see äärmist kurbust wõi
wiha väljendas, kostis mehe suust. Siis lan-
ges mees käsa ringutades põlwili; ta filma-
waade tumenes ja nägu tõmbus walust kofku,
muutudes nii ärdaks, nagu seda temast poleks
wõinud uskuda. Ja wiimaks märkasim seda,
mis kõigile iillatusefena tundus — pan Bilinsky,
see käre, julm wiitsestarost — puhkes nutma...

Zaip paigutati kabela, kus omal ajal ordu-
meistri Heinrich v. Galeni põrm oli seisnud enne
Wõndu faatmist. Kolm päewa hiljem korral-
dati matus, millest oša wõtma tulid kõik ümber-
faudsed mõisnikud ja presidentkonna ametnikud.
Siigutaw oli matusliste rongi waadata, mille
pealtwaatajaks oli tuhandepealine rahwahulk,
sest kõik kohalised elanikud olid kogunud kiriku-
määle „panenkaf“ faatma wiimasele teekonnale.

Tütre surmaga oli pan Bilinsky järff
muudatus jündinud; mitte ta metsikut ise-
loomu ei murdnud tütre ootamatu surm, waid
wastuofsa: mees muutus nüüd farnaseks kõr-
giks ja tooreks, mis ifegi karmi ümberkäimi-
fega harjunud meeskonnale tundus liiana.
Sõim ja ähwardused kajasid wahetpidamata
loffi ämarates ruumides, ja karistused üks
rängem kui teine määrati iga wäikfema effi-
mise eest. Gesifätt tabas see Bdenkot ja Sa-
nufi, kelle elu muutus laufa põrguks.

Wöödus suwi; päewad lihenefid, tulid pi-
medad ööd, mida walgustasid pilwiste ilmade
tõttu harwa kahwatud kuufiired.

Ristiülendamise päewa eelõhtul läkfin loffi,

kus lugesin kabelis missat ja wõtsin soowijaid pihstile. Wastuwõtt lõppes. Zuba tahtsin kabeli käärfambriit lahkuda, kui weel keegi sisje astus. Üllatuseks tundsin jelles ära Zdenko, mehe, kes minuist oli alati eemaldunud ja kelle kõõrbi filmad ning isemeelne olek minus erilist usaldust ei suutnud wõita, waatamata sellele, et ta alaline missa kuulaja oli. Danusia surm oli Zdenkole nähtawasti sügawat mõju awaldanud, sest mees oli wiimasel ajal weel finniisemaks ja mõistatuslikumaks muutunud, kuna filmad rahutult keerledes nagu midagi näisid otstima. Et selleks muudatuseks aga sügawamad põhjusel mõjuwad olid, sellele mõttele polnud ma seni weel tulnud.

„Mis on, mu poeg?“ küsisin õrnalt. „Soo-
mid südant kergendada? Ole julge, weereta
kõik raskused südamelt, siis leiad andestust tegu-
dele ja mõtetele, mis su hinge tumestawad.“

Seitfin pilgu proowimast mehe näole ja — wõpatafin. Zdenko nägu oli kahwatu, fil-
mad sügawasse wajunud, waatest peegeldus sel-
gesti märgataw hingepiin ja walu. Kus olin
warem niisugust nägu näinud? Jah, niüid
teadsin, see oli kuuwalgel ööl lossi rõdul, kus
mind Zdenko näoilme nii wäga kohutas. Kui-
das wõib inimese nägu, mis olla hinge peegel,
nii järsku anduda metsikutele firedele, see tun-
dus mulle mõistatusena. Kuna ifka weel
mõtisklesin, põlwitas Zdenko Kristuse kaju ette.

„Olen raske kuritöö toiminud“, algas mees
wärisewal häälel, millest wäljendus kurbus ja
ühtlasi kartus. „Roim, raske roim...“

„Mis ja räägid?“ karjatasin kohkudes.
„Sina oled...“ Waikisin ja waatasin mehele

hirmunult näkku. Nähtud stseen ja samal ööl kuulnud tumedad häälitšused kerkijid walgufiirusel mu mälestusse. Siis hommikul neiu laip wallikraawis, sinine laik kaelal, nagu oleks teda kagistatud. . . Kargasin piusti, sest hakkasin midagi aimama. . . Do, see oli ju hirmus! . .

Piinlik waihus kestis mõni hetk. Siis suut-
sin pisut rahuneda, waatasin mehele proowiwalt näkku ja laususin: „Ma tean, mis tahad öelda. Sa tapsid. . . Danusia. . .“

Mehe filmis peegeldus müstiline hirm; Pead langetades jäi ta tummalt põlwitama, mis oli tunnuseks, et teda õieti mõistfin.

„Su süü on raske“, algasin trööstiwalt, „kuid tahetse õigest südamest, siis andestatakse. Kõik meie oleme õelad ja wäärime rasket nuht-
lust. Tunnista kõik üles, ma kuulan sind.“

Ja nüüd kuulsin häälestuseks mõndagi, mis juulisekarwad peas piusti ajas. Zdenko pih-
timisest selgus, misfugune oli õieti see kõikidest jumaldatud „panenka“ Danusia. Werejänulise ämblikuna punus ta wõrke meeste piüidmiseks, walides ohwreid seisusele waatamata. Wõrku sattudes pidid need neiu anduma kuni wiimase haiglane kirg sai rahuldatud. Ja siis wabanes neiu meestest küilma rahuga, tõugates nad eemale, pilkaw wõidurõõm näol. Nutust wäri-
sewal häälel tunnistas Zdenko, kuidas ta neiu wõrku siiplema jäädes sellele ajajooksul alistu-
nud, kuidas neiu aplalt wiimase tahtejõu temalt wälja imenud ja lõpuks tüdinedes ust näida-
nud. Kui Danusia temast päewal, mil mõlemaid üheskoos wäljasõidul nägin, lõpuliikult eemal-
dus, kaotas Zdenko end eemaletõugatuna ja häbiostatuna tundes hingelise tasakaalu täiesti.

Armuvalust pöörane ei suutnud ta õhtul enam
 uinuda, luusis öö ajal losjõuel ringi ja audus
 kättemaksuplaane. Neiut ootamata rõdul koha-
 tes puistas ta sellele ägedaid etteheiteid näkku.
 Wiimane ei jätnud harjumuse mõjul terava pil-
 kega wastust mõlgu. See oli raskets hoobiks
 Zdenkole, ähwardades meest wiia hullumeel-
 sjeni. Tundes oma hinge häwinemist, jooksis ta
 meeletus vihas juukseid kattades eelkindlusesse,
 kus langes ägades maha niiskele kivimüürile.
 Sele täiskuu wahtis ülalt alla lamajale, kes
 pikkamisi tõstes üles walust ja vihaft moonu-
 tatud näo kiindus tardunud pilgul kuu hõbe-
 dasele kettale. Siis tekkis mehe näole külm,
 rammestaw rahu; ta silmad klaasinesid, käed
 tõmbusid ägedalt rusikasje. Pöördudes tagasi
 losjõuele, jäi ta nurga taha luurama, ihalda-
 des weel kord neiut näha, sellele wiimast kord
 oma südant wälja puistada ja siis . . . tulgu mis
 tuleb. . . Otsus oli tehtud. Raua waritses Zdenko
 omas urkas, oodates lõpmatuseni, neiut ei ilmu-
 nud. Kesköö möödus, piduised lahkusid saalist;
 kes ligidal elasid, sõitsid koju. Wiimaks ometi . .
 ta tuli. . . Üge wärin läbistus Zdenkot, kes
 neiule wastu ruttas ja põlwili langedes palus
 wiimast peatuda, oma sõnu kuulda wõtta. Kuid
 neiu tõukas meest karmilt jalaga, pöördudes
 põlgliku naeruga talle selja. Metsiku röögatu-
 sega, mis omane waid haawatud metsloomale,
 wajus mees kofku, weendudes, et kõik lootused
 neiu sõprust wõita olid nüüd lõpulikult kofku
 warisenud. Sullumeelne kirg, kõike häwitada,
 mis ette puutub, waldas Zdenkot. Tiigri wäle-
 dusega haaras ta neiu kõrhist finni ja enne kui
 see suutis kisa tõsta, oli jälk roim toimitud.

Neiu wajus surutud farjatusega müüri kõrwale maha. Müüd äkki selgus mehele roim. Ruttu kummardas ta neiu üle ja surus käe selle rinnale. Süda ei tuisunud enam. Mis müüd? Sirm waldas meest, kes järsku kainenes, nagu oleks külma wett pähe kallatud. Meeltheites waatas ta ringi, kuulatahes kartlikult. Keegi ei ilmunud; ümbruses lasus endiselt waihus. Wälgu kiirusel tekkis mehe pähe järsk otsus, kuidas kunitöö jälgi kaotada, et sellega päästa oma elu. Weel kord teraselt kuulatahes haaras ta elutu keha jälle, kandis eelkindluse nurgani ja libistas müüri alla kuukiirtel jädelewasse wette. Ja siis, risti ette lüües, äigas roimar käega üle higise näo, suundudes ruumi, kus mõlemad wangid heiduffide järelwalwe all elutsesid.

Subedusega kuulajin mehe kaeblikku seletust. Oli sel meeltheitwal inimhingel tõesti mehe süda rinnus? Olen palju inimesi tundma õppinud, kuid sarnane kindluseta, järsku metsiku kirega ja pea samal määral jäneseliku kartusega tuim inimloom oli mulle täiesti mõistatuseks. Trööstisin teda ja käskisin siis lahkuda. Sõnalausumata kadus Zdenko waaruwal sammul ukse taha.

Kaua istusin paigal, andudes mõtetele, mis keerlesid äsjakuuldud sündmuse ümber. Wiimaks märgates, et aeg hiline, tõusin ohates istmelt ja läksin ruttu renteri.

Sealt kostis kisa, mille jekka kõlajid ägedad wandesõnad. Astudes saali filmasin pan Bilninskyt, kes seisis kiirgawail filmil Januži ees ning tõstis ahwardades kätt löögiks. Ukse kõrwal seisid 4 heiduffi noolsirgelt aupakkikus kangukes. Nagu hiljem kuulsin, oli wiitsestarost mingi tühise ekfimuse pärast marru sattunud ja

kallas oma ülekeewa wiha. Januþile, kes talle juhtumisi filmi oli puutunud ja Bilninsky käsul saali kutsuti. Sarjumuse tõttu leidis wiitjestarost ka n iud põhjust öelda midagi alandawat, millele Januþ vastas kurwa naeratusega. Tema waikimine walas waid  li tulle, sest wiitjestarost muutus näost otje sinifeks, puistates Januþi üle ägeda s imuwalinguga. „P lwili!“ karjus ta lõpuks wihast k hifewa h alega. „Lasku põlwili, wileks ori, ja palu andestust, muidu k sen sind läbi piitutada nagu wana koera! Kuuled!“

Kuid Januþ ei täitnud l sku. Uhtelt pead tõstes jäi ta, kurb naeratus huultel, jambana seisma, kiindudes julgel pilgul wiitjestarosti näkku, kus waheldus wihapuna kahwatusega.

„Mis?! Sina julged t rkuda, koer!“ müristas wiitjestarost ja tugew rusikahoop sundis Januþi taanduma. Siis  mberseisjate poole p urdudes k futab ta: „W tke wang finni ja wiige  ksikongil!“

Wiimane weretill oli Januþi näolt kadunud; nägu kahwatu ja tardunud, peatus ta puurim pilk wiitjestarosti näol. Sellest pilgust wäljendus  armine wiha, millega mõõdetakse ainult surmawaenlast. Seistes mõni hetk paigal, liikus ta järsku ettepoole, mille mõjul Bilninsky hädaohtu aimates ruttu taganes. Kuid järgmisel hetkel haarasid mitu tugewat k tt mehest finni. Usjata p iudis wihane Januþ wabane da sõdurite k te wahelt. S uetult hambaid koku surudes pidi ta  lij ule alistuma ja talutati wälja. „Meie näeme weel üksteist!“ h iudis mees wihast lämbunud h alel. Siis kadus ta saatjatega r du  marusse, ja uks sulges nende taga.

„Pan Bilninsky!“ hüüdsin nüüd etteheitwalt. „Mõttele, mis ja teed! Sa teotad omasugust, sest kuigi see õnnetu on praegu waid wang, wõib ta peagi oma seisuslised õigused tagasi saada.“

Põlglik pill tungis wiitsestarosti wäikeste põorlematest filmadest. Pead kõrgilt tõstes mõötis ta mind wäljakutsuwalt, pöördus siis kannapealt ringi ja sõnas rõhuga: „Mispärašt topib pühadus oma nina asjadesse, mis kuulwad minu wõimkonda. Wang pole käsku täitnud ja peab wääriliselt karistatud saama. Mina ta selgroo murrin, nii tõesti kui olen haldur Tarmastu lossis. Sina aga, waga isa, mine ja hoolitse inimeste hingeõnnistuse eest, andesta süüdlastele patud ja noomi talunikke, et nad ülemate wastu alandlikud oleksid. Mis lossis juhtub, see ei puutu sinusse. Ela hästi!“

7. Ärew öö.

Rõhutud meeleolus lahkusin lossist. Segased mõtted keerlesid peas, rinnus tees äge wõitlus. Hüüdsin teha enesele etteheiteid Januszi kasuks wäljaastumise üle. Kas ei tõmbanud ma sellega wiitsestarosti wiha endale? Pealegi polnud ma küllalt teadlik Bilninsky ja õnnetu wangi isiklise wahekorra suhtes. Mõgasin lõpuks käega, püüdes mõtteid juhtida teisale, kuid nagu nõiduse wäl kerkis lossis juhtunud stseen uuesti filmade ette, ärewus ei raugenud ja pidin tahtmata alistuma tunnetele, mis sugugi minu kasuks ei kõneleud.

Astusin teelt kõrwale jalgrajale, mis loofoles mööda rohelist jõekallasst kirikumõisa juunas. Kõrge kaldaäär oli siin kattunud kildura põõsastikuga, kuna ümbruses laiutusid lagedad

wäljad. Selge ja külm sügispäew õhunes. Ajuti kandus loodest niiske tuulepuhang, mis kohises põõsastikus salapäraselt pani all jões weepinna lugemata keerudes wirwendama. Kalda ääres mädarooistikus sulpsatas üksik kala; nõlwafult nirises hallika hõbeselge weji pika jädelewa lindina jõeorgu.

Megamööda kahwatas loodes weripunane eha, widewiku warjud tihenesid ja tuul waibus. Paksud mustad pilwetombud kerkisid horison-dile, helkides kustawa eha weripunases säras; kaugel wilkus ehatäht tumenewal õhuvõlmil. Sõka ligemale ujusid kohutawad pilwetombud, ennustades pimedat tormist ööd.

Kiirustasin samme, et saabuda aegsasti kirikumäele, sest tundsin instinktiivselt, et ilm head ei tööta ja pimeduse tulekuga torm wal-lale pääseb, mis toob kaasa ägeda wihmawalingu.

Kohale jõudes seisatasin hetkeks, et heita wiimast pilku ümbrusele. Wiimased õõguwad ehamiirud olid juba kustumas. Sõka kahwatu-maks muutus nende sära; sügisõhtu ämarus lainutus üle lainetawate wäljade ja niitude, kat-tes kinni jõeoruft ülesaurawa niiske udumai-baga kauguses sinendawad metsad ja jõekääru tagast paistwa lossi halli silueti. Sarwa kõlas waibunud loodusest mõni üksik häälitus, kuid seegi rauges pea ämardawas kauguses.

Astusin elutuppa, kus langesin raskelt ist-mele. Kodune üksindus tundus esimest korda kohutawana. Nõske pimedus lasus rufuwalt kitsas ruumis, kus kustawa eha nõrgad puna-fad kiired wilkusid tondiliste wiirastustena üle põranda, tekitades seintel wirwendawaid laike.

Subeduswärin läbistas keha; isefugune

õuduse- ja hirmutunne valdas mind. Tõusin istmelt ja kutsusin rutuga talitaja, kes süüitas küünlad ja teatas, et õhtusööök on valmis.

Wiimane passus märgatavalt lohutuist. Unustasin mõneks ajaks mured, andudes mõtetele, mis piirdusid koduste majandusliste küsimustega. Kuid waewalt olin õhtusöögi lõpetanud, kui möödunud nähtused uuesti kurja luupainajana hakkasid mu hinge waevama. Kuidas pean dieti toimima? Kas lohutawa saladuse avaldama, sellega kiriklistest juhtnööridest üle astudes, sest mis tähendas wiletsa mõrtsuka pihtisaladus kirikliku tõe ees? Pidi mõrtsukas, kes nõrga kaitsetu naise tappis, ilmalikuist karistusest pääsema? Need küsimused olid raskeid.

Möödusid tunnid — pikad ja rõhuvad. Und ei tulnud silmi. Rahutult istusin laua taga ja kaalutlesin kaua küsimust, kuid ei suutnud mingit otsust saamutada, waatamata sellele, et hoolega piibelt lehitsedes enesele püüdsin juhtnõore leida. Küünlatuli wilkus filmade ees ja pea muutus segaseks. Kuum higi tekkis otsaesisele, palaw juga läbistas keha ja liikmed tardusid. Surudes käe näole, märkasin, et see oli kuum ja õõgus nagu palawikus.

Sahin akna taga äratas mind tardumusest. Tõstsin pead ja pöördudes ärewa pilguga aknale, jäin kuulatama. Väljas lõgistas järsk tuulehoog aknalauke. Njesugune wõim sundis mind lahkuma toast. Tõusin ohates üles ja astusin wälja, et õises külmas õhus palawusest õõgumat nägu ja pead jahutada.

Kottpime öö haigutas mulle vastu. Ilm oli nähtawasti muutunud, sest tuulehood kohisid rohtiaas puude latwus. Raskeid mustad

pilwetombud liikusid kohutawa kiirusega kõrgel ääretus õhuruumis, kärisesid ajuti lõhki ja lasksid paista nõrka kahvatut kuuvalgust. Aga tuulepuhang tõi kaasa ühikuid jämedaid vihma-piiske, mis peksid valusalt vastu nägu.

Seisin kaua paigal, nägu vastu tuult hoides, kuna segane pilk siirdus tahtmata üle jõeoru lossi suunas, mida pimeduses polnud näha. Kas kahvatut nägu, üks süinge ja salapärase metsiku firega, teine kurva ja awameelse ilmega, tekkisid nagu ilmsi mu filmade ette. Zanusz, Zdenko — mis teevad nad praegusel hetkel? Kas suudavad nad rahulikult uinuda? Urwatavasti mitte, sest esimene waewleb niiskes, pimedas wangiurkas, ja teine — kas ei rabele see unetult asemel, tundes piina äritushoos kordasaadetud julmisti kuritööst.

Minu mõtisklusi segas äkki isejugune müdin. Säin teraselt kuulatama, sest alt jõeorust kostsid kellegi kiired sammud. Ühikufilmi pimedusse kiindudes püüdsin selgusele jõuda, kes sealt tulemas, kuid ei wõinud kedagi näha. Ünneks kärises ülal must pilwetomp, kahwatu kuusirp walgustas hetkeks umbrust ja nüüd filmasin kahte tumedat kogu kiirel jookšul kirikumäele tõttawat. Kes need inimesed olid? Kuhu rutawad nad weel nii hilisel tunnil? Selle kohta oli tarwis selgust muretšeda.

Astusin sellepärast lähemale, et tulejaid ligemalt filmitseda, aga waewalt olin mõne sammu edasi nihkunud, kui midagi muud kütkestas mu tähelepanu.

Isesugune tumē pörutus kõmises läbi õõwaikuse; õhku wäristades tundus ta kui kauge kõuemürin. Maapind pörus mu jalgade all.

Mõni hetk hiljem järgnes uus tõuge, meel tugewam kui endine. Siis wõlks losji poolt järsku hele tulejuga, sellele järgnes wali ragin ja järgmisel hetkel kõlas kõrwulufustaw plahwatus. Losji kohalt tõusis tihe tulesammas ragisedes õhku, walgustas ümbrust heleda leegiga ja maalis ülal hõljuwad mustad pilweriinkad weripunaseks. Tardunult seda kohutawat sündmust waadeldes nägin uut tulesammast üles kerkimat, ragin ja plahwatused kestusid edasi, ühes sellega purskasid uued tulesambad sõdemeid pildudes õhku, walgustades ümbritsewat õiset pimedust ja helkides tuhandetes kiirtes orus wingerdawa jõe süsimustal pinnal.

„Losjis on õnnetus juhtunud!“ hüüdsin hirmunult ja jooksin kõike ettewaatust unustades alla jõeorgu. Mäeweerele kohtasin tulejaid, kelles äärmiseks üllatuseks tundsin ära Zdenko ja Januzzi. Sahmatades waatasid mõlemad mulle näkku, nagu kardaks nad mind.

„Ruttu losji!“ karjusin kiirest jooksust ja ärewusest hingeldades. „Seal on kohutaw õnnetus juhtunud ja wajatakse meie abi!“

Mehed peatusid sügawasti hinge tõmmates, waatasid teineteisele küsiwalt filmi ja heitsid pilgu, milles peegeldus hirm, plahwatustele.

„Kõik on asjata!“ lausus Zdenko wärisewal, kõlatul kurguhäälel. „Seal pole kedagi päästa. Losj huffus ühes elanikkudega...“

„Mis ja räägid?!“ karjatasin hirmu mõjul nagu meeletu. „Ega ometi...“ Zätjin lause aegsasti pooleli, sest oli midagi kohutawat selles mõttes, mis mulle wälgu kiirusel pähe tekkis ja sain aegsaasti meelesindluse tagasi, et oma aimdust mitte wäljendada. Wahtisin keeletult

Zdenko põlglikku ilmega ftinget nägu, mis tulekuma paistel sarnles Beltsebuli näole, fiis taandusin mõni samm eemale ja lõin risti ette. „Salastagu püha neitsi meie peale!“ hüüdsin hirmunud põlvili langedes. „Kaitstu ja hoidku meid kõik pühad ja taevamäed iga kurja eest!“

Zdenko wahtis kõõrdi mulle otja, fiis omas ta kare, kahwatu nägu äkki soojema ilme, ja pead paljastades lõi ta risti ette.

„Kuttu edasi!“ kõlas Januži julgustaw hää. Wiimane oli ettewaatlikult eemale poe-
tunud ja hoidis filmi minult kõrwale. Siis äkki minu poole pöördudes ütles ta häälel, mis tuntawalt wärises: „Ela hästi, isa! Ära mõtle meie peale halvasti. Mis juhtunud, seda ei saa enam heaks teha. Saatus ise on fiin kohut mõistnud. Tema tahe fiindigu...“

Mõlemad mehed jatkasid jooksu; nende tumedad kogud kadusid pimedusse. Keeletult waatasin nende eemaldumist, ja alles fiis, kui sammude kaja waibus, toibusin kohmetusest ja ruttasin lossi juurde, kuhu saabusin hingeldades.

Wahepeal olid plahwatused raugenud, asemele tekkis hele tulekuma. Weripunased tulekeeled kerkisid üles tumeda fügistaewa poole, walgustades kogu müüristikku ja wirwendades lossimäge ümbritsewa jõe woogudel. Põlnud kahtlust: loss oli puruks lastud ja põles...

Plahwatusi kuuldes olid ümbruskonna elanikud unest wirgunud ja ruttasid esimese ehmuise möödumisel põlewa lossi juurde, kus tabas kõiki üllatus, sest lossi tõstesild oli küll alla lastud, kuid raske wäraw finni. Müüride wahelt tungisid juured tuleleegid wälja, neelates ahnest lossi puuosade jäänuiseid. Mõõdus hulk aega,

fui mehed redeli töid, mille abil müüriile roni-
 sid. Peagi purustati peawäraw, sest wõtmed
 olid, nagu wärawatornist leitud meelemärku-
 jeta walwur tõendas, wiitjestarosti enese käes.
 Tõttasime lossi eelkindluse õuele, kus tekkis jil-
 made ette pilt, mis oli küllalt kohutaw, et kõik
 hääletult seisatasid. Kõgu lossi peahoone jõe-
 poolne katus oli kofku warisenud ja selle puu-
 ojad lõomasid tules. Tagumisel osal, kus laske-
 moonaladud ja piisjrohukeller, olid isegi müü-
 rid ümber paisatud ja purunenud, kuna üksikud
 müüriosad rippusid ülal õhus, ähwardades iga
 filmapilk alla warijeda. Kasked tsinkplaadid
 kelpkatustelt olid laiali pillatud, müüride wa-
 hele kofkufuhjunud rusud põlesid ragijedes, puis-
 tades jädemeid ja tihedat, lämmaxawat suitsu
 laiali. Sädemed omakord ähwardasid üle kraawi
 lennates teises eelkindluses asunud kõrwalehitu-
 sed põlema süüdata. Päästa polnud õieti mi-
 dagi, wälja arwatud kuurid ja tallid kraawiga
 eraldatud eelkindluses, kuhu ei ulatanud tuli.
 Kõik lossi elanikud olid aga põlewate rusude
 alla maetud ja nende surmaeelne hädakäsa am-
 mugi waibunud. Loss põles hommikuni ja läbi
 õise pimeduse paistis kaugele suur tulekuma,
 mis olnud isegi Wiljandi lossi ja järwetagusele
 Rannule, ka Kõngu lossimäele, selgesti näha.

Kuuldus Larmastu lossi hukkumiseft lewi-
 nes kiiresti üle maa. Waewalt oli koitnud, kui
 hakkasid saabuma kõrgemad wõimumehed im-
 berkaudsetest lossidest. Esimesena ilmus Fah-
 renbach, kes juhtus olema parajasti Karffis,
 ühes Wõnnu kastellaaniga. Võnaks saabus
 Pärnu president Matthias Dembinsky Peبالغift,
 Pärnust tulid Johann Rakfowsky ja wiitjesta-

roft Paul Barthofzowicz ratsamäerihma saatel. Ilmus ka Tartu president, kelle alaline elukoht oli Lidas, kuid wiibis praegu teel Tartust Dü-naburki. Mgas juurdlus, mis selgitas plah-watuse põhjust ja paljastas selle kordasaatjaid.

Õnnetusest pääsnud wärawa walwur tunnis-tas awameelselt, mis teadis. Zdenko oli saatus-lisel õhtul erilist lahkuft wäljendades teda warus-tanud fange mõduga, mis muidugi tänuga wastu wõeti. Mees tühjendas mõdukannu isu-kalt, ei suutnud aga unele wastu panna ja uinus. Mis edasi juhtus, jäi teadmatuks.

Pögenikkude jüü oli selge. Gemaldades wärawatornist walwuri, olid nad kõie abil alla lastudes põgenenud. Kohe saadeti ratsanikud neid taga ajama ja wiima ümberkaudsetesse kohtadesse teadet, mis sisaldas järgmist:

„Sumala armust meie, Mathias Dembinsky, Pehalgi päriühärra ja Pärnu president; Georg Fahrensbach, Karksi päriühärra, Wõnnu presi-dent, Viivi riiütelkonna kaitsemäe prefekt ja Tarwastu ning Ruhja itarost; Johann Abra-mowicz, Tartu president ja Lida ning Wõnnu kapitularius, anname sellega teada kaitellaanidele, ökonoomustele, pealikutele ja kõikidele sõjawäe-listele ning kogukondlistele esindajatele, maa-kohtunikudele, prefektidele ja bürgkrahwidele kui ka kõigile Poola kroonile wandunud aad-likkudele Wõnnu, Pärnu ja Tartu maakonda-des, et nad peawad omale alluwas piirkonnas wälja panema walwurid kahe põgeniku taba-miseks, kes on blachtitsid Januß Greczezinsky Kawast ja Stefan Wierzinsky Poznaniist. Üht-lasi hoiatame, et kõik, kes neid warjawad, walju karistuse alla langewad. Sellepärast

käseme kõiki kahtlustäratavaid mõõraid, olgu nad aadlikud või talunikud, wahi alla wõtta ja jalamaid Tarwastu jaata, millist käsku kinnitame pitsati ja allkirjadega. Selle juures olid allnimetatud auwandjad: Reinhold Brackel, Järgmäe starost ja kuninglik kojajunker; Balt-hasar Markowſky, Wiljandi starost; Marek Bjelkowsky, Wiljandi wiitsestarost; Wilhelm Jahrensbach, Karksi kastellaan; Benedikt Golinsky, Selme starost; Bertram Golzschucher, Arimulda starost ja Tartu succamerarius; Aleksander Trojanowsky, Pärnu presidentkonna laatur; Johann Paczinsky, Pärnu ministeriaal; Mathias Venick, Wajtseliina starost; Theophil Mirczowsky, Wajtseliina wiitsestarost; Georg Schenking, Tartu ökonomus ja Wõnnu kastellaan; Procop Bieniasel, Wõnnu starost; Johann Rakowsky, Pärnu praost; Paul Bart-hoszowicz, Pärnu wiitsestarost; Wazlaw Gefinsky, Pärnu maakohtunik; Wilhelm Sturz, Pärnu alamkohtunik; Bartholomäus Chorzinsky, Wiljandi praost; Mikolaus Poblowsky, Põltsamaa wiitsestarost ja palju teisi aulikke Pärnu presidentkonna kuninglikke ametnikke ning jundreid. Antud jumala tahtel hukkunud kuninglikus Tarwastu lossis. Alla kirjutanud oma käega: Mathias Dembinsky, Georg Jahrensbach, Johann Abramowicz. Sekretär: maanotar Aleksander Pradzinsky."

Tagaajamine ei kestnud kaua.

Ostitamad tabati järgmisel päewal Rokenhuusi ligidal, kus nad, wäsinud öifest teekon-nast, parajasti puhkasid. Erila wiitsestarosti Thomas Mizuchowsky käsul aheldati mehed ja küü-diti kindla wahi all Tarwastu.

Jahrensbach toimis ihilikult ülekuulamist. Mehed ei salanudki oma süüdi. Nad tunnistasid awameelselt, mispärast lossi õhku lastsid. Wiitjestarost oli wiimasel ajal nendega nii karmilt ja alandawalt ümber käinud, et nad seda ei suutnud enam wälja kannatada, ja tundes oma jõuetust, oluforda parandust tuua, otjustasid põgeneda wälismaale. Wiibides alalise walwe all osutus see aga raskeks. Et keegi põgenemist ei märkaks ega tagaajamist karta poleks, otjustas leidlik Zdenko, keda siidametunnistuse piin Danusia surmast saadik metsikutele kiredese fundis anduma, lossi ühes elanikkudega õhku lasta. Sellele mõtele tõukas teda ka nähtawasti kartus, et mina pihitjaladust awaldades tema kiritöö paljastan. Rahetjedes oma kergemeelsel pihitismist, mis sündis meeoleolu languse mõjul, ei jäänud ta enam rahu, wiibides ootuse ja kartuse wahel. Reskool hiilis ta ettewaatlikult Januši wangikongi, wabastas wiimase ja awaldas oma kawatsused. Januš püüdis küll wastu puigelda, kuid teades oma seisukorra halwenemist, jäi lõpuks nõusse. Parajasti oli mõni päew warem Poolast suurem püsihirohusaadetis saabunud, mida ajutiselt lossi peaehitise all asuwasse keldrisse paigutati. Seda juhust otjustasid mõlemad kasutada. Nad kõrwaldasid joowastawa mõdu abil wahi ja kinnitasid püsirohutiinnide wahele pika süütenööri, mille lahkudes põlema süütasid. Siis lastusid ruttu wärawatornist alla ja põgenesid kabuhirmus õise pimedusse. Ometi ei tekkinud plahwatus nii pea. Kui mehed pikast jooksjust hingeldades kirikumäele jõudsid, rahuldus wiimaks nende soom. Tundes äkki tugewat maaalust tõuget, nägid nad heledat tulejuga

lähibistamat seljatagust pimedust. Sellele järgnes kõrwulufustaw kõrgatus, mis õhku wäristades waihus kauguses, — tunnus, et püüsirohi oli tulid wõtnud. Mehed hingasid kergemalt, teades et raske wangipõlw seljataga ja ees neid ootamas wabadus. Suundudes kõrsta teele liikusid nad pimeduse kätte all pool penikoormat kirikust eemal jõekaldasse uuristatud koobaste sihis, kust lootfid leida õitseliste juurest hobuseid. Meid õnnestus saada, ja nüüd ratsutasid mõlemad julgesti edasi Helme suunas, lootes takistujeta mõne päewa jooksul Leeduse jõudwat, kus endistelt sõpradelt abi ja peawarju oleks leidnud. Ometi tõmmati meeste arwest jäme joon läbi.

Pärast ülekuulamist saadeti wangid Birsenisse administraatori Radziwilli juurde, sest maksimate seaduste järele ei wõinud aadelisoo liigete üle keegi muu kui kuningas ise kohut mõista. Sealt wiidi Wilna. Milline karistus neile määrati, jäi liiwimaalastele teadmatuks. Wärawawaht, kes oma kohused meeledi unustanud, langes aga häbistawa karistuse alla — ta mõisteti poomisjurma ja otsus saadeti täide wõllamäel, lossi ja kiriku wahelisel jõekaldal.

Kolmandal päewal oli rusude alt wäljakaawatud hukkunute matust. Plahwatuse ohwreid oli kokku 37 inimest, nende hulgas wiitsetarost Bilninski, warahoidja ja rühma pealik; teised olid ungari tingisõdurid. Kõik maeti kiriku ümber asuwale kalmistule. — — —

Mina, kapellaan Vincenz Venzius, pidasin aga nende mälestuseks liigutawa matuse sermoni (kõne), kusjuures langetasin kurwalt pea, sest tahtmata tulid meelde mõlemad wangid. Meist oli mul kahju. . .

8. Poola walitsuse wiimsed päewad.

Möödunud sündmusega olid Tarwastu lossi päewad loetud. Massiwne ehitis, mis piisunud aastafajanguid, oli nüüd niiwõrd purunenud, et parandust ette ei wõetud ja waremed jäeti saatuse hoolde. Starostkonna asjaajamine wiidi mõisa, mis oli antud kuningalt ühes lossile kuuluwa maa-alaga 1588. a. Jahrensbachile eluaegseks kasutamiseks. Sõja puhkemisel Poola ja Rootsi wahel katwatseti kindlustusi uuendada, et aga koht sõjatehnika arenemisega strateegilise tähtsuse oli kaotanud, loobuti ettemõttest. 1600. a. lõpul wallutas Södermanlandi hertsogi, pärastise kuninga Karl IX, wägi Karl Giillen-hjelmi juhatusel Tarwastu, wõeti aga 1602. a. kewadel suurkantsler Jan Zamoisky riinnakul Poolale tagasi. Pärast Jahrensbachi surma andis Sigismund III Tarwastu maa-ala laenuks selle pojale Wolmarile, kellele kuulus mõis weel 1613. a., mil wisitatsiooni-komisjon Wõnnu peadiakoni ja piiskopliku wikaari Dr. Johann Tecnoni ning Riia Jakobi kiriku preestri jesuiidi-paatri Erdmann Tolgsdorfi juhatusel siin wiibides kiriku, mis sõjas oli puutumata jäänud, leidis korras olewat. Mõni aasta hiljem, kui Wolmar Jahrensbach *), olles Kuramaal asheldur, oma äia administraatori Jan Carol Chodkiewicziga wastollu fattudes kogu wäega rootslaste poole üle läks, kuid

*) Sündinud Karksi lossis 1586. a.; oli Tartus jesuiitide kollegiumis kaswandikuks. Loomult suur intrigant ja fergemeelne tuuletallaja. Põgenes Saksamaale, kus teenis sõjawäes ja poodi keisri käsul 1633. a. sõja puhul Türgiga kui äraandja Regensburgis wõlla.

jesuiitide kaasabil peagi tagasi meelitati, mõeti mõis riigi hooldamisele. Rootsi alla sattudes läänistas Gustaw Adolf Tarwastu mõisa ühes Selme ja Wiljandi lossidega sõjaliste teenete eest Siivimaa asewalitsejale Jakob de la Gardiele, kelle poeg Pontus Magnus andis 1640. a. sõjas purustatud kiriku parandamiseks 100 riigitaalrit, lastis kaks kella walada ja kutsus lutheriusu waimuliku ametisse, kes asus katoliku kapellaanile (abipreestrile) kuulunud kirikumõisa. Ühes Poola wõimudega kadusid Siivimaaalt ka jesuiidid, ja kunagi pole katoliku kirik siin enam pinda leidnud.

Warsti pärast lossi saatuslikku hukkumist lahkusin Tarwastust jäädawalt. Mõõdus kümmeaastad, kui leidsin juhust läbisõidul Tarwastus pisut peatuda. Astusin üles lossimäele, mis pakkus kurba, mahajäetud waadet. Ajahammas oli müüride kallal halastamatult häwitustööd teinud. Peafindluse pakjud põllukiwidest müürid olid warisenud, ruude wahel laiutusid wäänkastmud, jäilinud müürijäänused ulatusid wälja rohelist wõsastikust, andes pil-dile metsiku ilme. Dogu lossimäel lasus surma-waikus, mida segas ajuti hakkide wali kisa, kes lossitorni jäänustes pesitsedes ülal õhus tiirlesid. Ka ilm oli muffer ja sünge. Päike peitus udurwarwa halli pilwemaiba taha ja tume wari wal-gus üle waremete. Waheldamisi wuhises kõle tuul mu kõrwus, keerutades mäenõlwakutel kol-tunud lehti ja jahistas üksikutes pöösastes, mis palistafid laia wöödina jõekallast. Waatlesin endiseid, tuttawaid kohti, lossionet, kus furd elu ja liikumus olnud; kõik tundus nüüd õudfena ja mahajäetuna nagu kalmistul. Pikkamisi kerkifid

mu mälestusse minemiku sündmused, kust wilk-
tasid läbi Januži ja Zdenko kahwatu ilmega
näod, pan Bilninsty wõitad puurivad filmad ja
Danusia jale kofeteeriw kaju. Need pildid tun-
dusid nüüd kurwa unelusena ja haihtusid
uduna... Kawa istusin lossti rusude wahel, waju-
des melankoolsesse unistusje, sest aimasin, et
neid kurwa sündmustikuga seotud waremeid
enam iialgi ei näe. — — — — —

Januži ennustus täidus.

1592. a. juri Rootsi kuningas Johann III
ja trooni päris tema poeg Poola kuningas
Sigismund. See ammuoodatud riikline union
tekitas elawust Rooma kiriklistes ringkondades,
kus paawst Clemens VIII lootis nüüd saawu-
tada seda, mis tema eelkäijatel (Gregorius XIII,
Sixtus V ja teistel) oli ebaõnnestanud: põhja-
maadel katoliku kiriku uuesti wõimule upitada.
Selleks walgusid jesuiidid Rootsi- ja Soome-
maale. Kuid nende misjon ei meeldinud Rootsi
põlisele aadelile, kes kartes mõningaid uuen-
dusi riigikorras endise kuninga wenna Karli
riigi asehalduriks walis ja katoliiklist woolu
püüdis tagasi tõrjuda, mis ka lõpuks õnnestus.
Nähes oma wõimu ja poolehoiu kadu Rootsis,
püüdis Sigismund Poola sõjawäe abil maad
sõnakuulmisele sundida, kaotas aga lahingu ja
tõrjuti ihes oma poolehoidjatega lõpuks Root-
sist hoopis wälja. Sama lugu kordus Soomes,
mjs puhastati peale pikka kodusõda poolameel-
sest, elemendist, kes nüüd tuli Gestisje.

Riiklise unioniga muutus wahelord Rootstile
kuulnwa Põhja-Gesti ranniku ja Poolale alluwa
lõunaosa wahel õige terawaks. Poola walit-
juse püüdeks oli ka Harju-, Lääne- ja Wiru-

maal Rootsi jurisdiktsiooni Poola seadusteko-
 deffi sisse wiia, mis tunduwalt erines Rootsi
 omast, kuid kõik katsed leidsid ägedat wastupanu
 mõisnikkudelt. Et oma poolehoidu kestmise
 rahwakihi — linnafodanikkude — hulgas kas-
 watada, finnitas Sigismund siinsetele linna-
 dele (Paidele, Rakweresele jne.) mõnesugused
 wanad eesõigused ja määras neile kuuluwate
 maa-alade piirid kindlaks, sest kaua kestnud
 sõjas olid wiimased häwinenud ja mõisnikud
 paremad maad oma kätte kiskunud. Ka talu-
 nikkude seisukorda püüti turgendusi tuua, ega
 muidu Harju ja Järwa rüütelkond poleks saat-
 nud korduwalt kuningale kaebusi, et piiriäärised
 Laiuse, Põltsamaa ja Pärnu starostid meelita-
 wad talunikke oma wõimkonda, warjawad jook-
 sikuid ega anna neid endistele omanikkudele
 tagasi. Tulemuseks oli kuningale keeld, et Laiuse
 ja Pärnu starostid jeda enam ei teeks. Tõsteti
 ka kaebusi metsaraiumise kohta Delle ja Wändra
 wahelistes põlismetšades, kust Poola starostid
 ei lubanud Rootsi maa-ala mõisnikke puid
 wõtta. Teisest küljest tekkisid alalised tülid sta-
 rostite ja linna raadide wahel, sest esimesed
 püüdisid peawõimu enese käes hoida ega hooli-
 nud kuninglikkudest tunnuskirjadest, mis luba-
 sid linnadele tegewusewabaduse. Criteri kitsendati
 Wiljandis raadi õigusi, pea samal määral ka
 Tartus. Esimeses rööwis starost linnalt isegi
 turuõiguse ega annud linnawärawate wõtmeid
 raadile, kellele need õiguslikelt kuulusid. Tema
 eeskujul püüdis toimida Tartus starost Rec-
 zaiski, kes sattus wastollu wõimuahnitsemises
 isegi teise suurusega — ökonomuse Stanislaw
 Lochnicky'ga. Mõlema wõimumehe omawaheline

tiili ülema kohtuõimu pärast kestis aastaid ja lõppes viimaks Waabinas neile alluvate meeskondade wahel sõjariistus kõrkupõrkega. Selle tagajärjel kutsuti nad kuningliku kohtu eite. Sageli rikuti magistraadi õiguseid, toimides selle võimu piirkonnas omawoliliselt, nagu näha Tartu wiitsetarosti Stanislaw Woinowsky „wägütööst“, kes joobnud olekus oma teenritega ühe wenelase wanglast wälja tõi, turule talutas ja raadi protesti peale waatamata teda seal rahwa ees käskis piinata. Omawoli tarwitas kinnemfond aastaid hiljem ka wiitsetarost Barthlomäos Wazinsky, kelle eeskujul „tegutses“ Wiljandis wiitsetarost Bursjomowsky. Ei aidanud linna kaebused kuningale, sejt kuigi see teelas starostitele igasuguse wägiwallaakti, püüti kuningaga resolutsioonidest mööda hiilida.

Soomest ulatas sõjategewus Eestisje, kus Karli poolehoidjad haarasid võimu kohalistes garnisonides. Siis tuli hertsog kohale ja waltutas lühikese aja jookkul enamiku Liwimaast kuni Rokenhuusi linnani, kusjuures muudugi poolawaenulised mõisnikud olid agaralt abiks. Raugemale ei ulatunud Rootsi wõidukaik, sejt kantsler Jan Zamoisky koondas tugewa sõjawäe, kes rootslasi tagasi ajas Wolmarini, kus need püüdisid end linna müüride taga kindlustada, kuid pika piiramise järele olid sunnitud kapituleerima Zamoisky'le, kellele Christoph Radziwill oli Riiaist suurema wäega appi tulnud. Tõsine katastroof ähwardas rootslasi, sejt poolakad wallutasid kõik kindlused, ka Wiljandi langes, kusjuures Georg Fahrensbach tormijookkul surma sai. Dangesid Põltsamaa, Tartu, edasi Tallinna poole tungisid poolakad, wallu-

tades Paide ja Rakvere. Rootsiile jäid toetus-
punktideks waid Tallinn, Pärnu ja Narwa.
Sõjaga kaasas käis külm tali ja nälg, mis
1601—1603. a. nii kohutawa ulatusega lewi-
nes, nagu seda warem pole nähtud. Pole ime,
et maa inimestest tühjenes, põllud jooti ja isegi
mõisad ning kirikud maha jäeti, nagu kaebas
piiskop Schenking. Et näljasurmast pääseda,
põgenesid paljud Pihtwa kaudu Wenemaale, kus
tšaar Boris Godunow neid lahkesti wastu wõt-
tis, kuid hiljem tagasi tulla ei lubanud.

Wõidurikkad Poola wäed tungisid aga rüüsi-
tates Harju- ja Wirumaale, ilnuudes isegi Tal-
linna alla, kus tekkisid kofkupõrked Ülemiste
järwe ääres ja mujal. *)

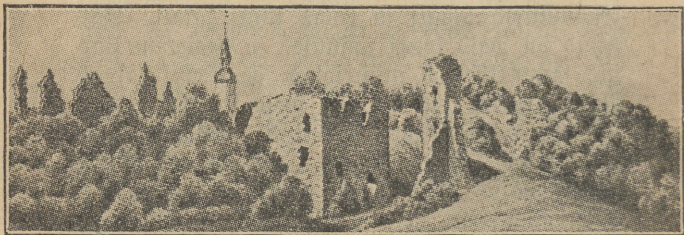
Kuid Rootsi toibus saadud löögist. Wõit-
lus Läänemere ranniku pärast kestus kaua wa-
helduwa õnnega, kuni Poola wiimaks alla jäi
ja 1629. a. Altmarkis Gesti ning Läti lõpu-
likult liideti Rootsiiga, mis tõi pikema rahuaja
rüüstatud maale.

Lõpufõna.

1601. a. Rootsi katastris ei märgita Tar-
wastut enam kindlustatud kohana. Wihm ja
torm uhtusid müüre, need warisesid ajajooksul,
ringmüürid lõhuti ja kiwid kanti laiali. Säu-
linud on waid torni jäämused ja peahoone pak-
sud sammeldanud müüriotsad jõe järjul kaldal.
Kelinurgelise lossiõue aset wõib selgesti tunda,
see pole wõfastikuga kattunud. Sügaw, kuni
10 meetri laiune kraaw lossi ja eelkindluse
wahel wajus osalt kinni, mäge ümbritsew jõe-
haru ummistus ja muutus tiheda meetaimesti-

*) Waata pikemalt selle kohta G. C. Piisahl'i
teosest „Poola aeg Gestis ja Rootsi-Poola sõda
1600—1629. a.“ Tallinn, 1930.

fuga täitudes läbipääsematuks mädafooks. Sär-
 jud kaldanõlvad põimuvad keskjumele lõpsaka
 taimestikuga, kuid jõgi on endisest weerohkusest
 palju kaotanud, ta lang hoopis vaiksemaks
 jäänud. Üleval mustama weepinna kohal ripu-
 wad wiltuwajunud tornijäänused, kuid wana
 kõwa lubi hoiab kiwe koos ega lasse wette wari-
 feda. Sarwa kuulewad nad inimeste hääli ja
 sedagi waid siis, kui weskitammiist langema wee
 kohin awatleb turistide meelsale seisakule põliste
 puude jahedas warjus. Lossimägi ise on hal-
 was kuuluses: seal nähtud kuulwalgetel sügis-
 öödel üffikut walget fogu liikumas. Wiimane
 olla wiitjestarosti uppunud tütar, kes hauas
 rahu ei leia ja teatud aegadel siia ilmub oma
 mõrtsukat otsima, kuid seda mitte leides kaob
 esimese kufelaulu ajal orus hõljuwasse äma-
 russe. Mastafajangute jooksul on lossimägi kat-
 tunud põlise puiestikuga, mis ei võimalda wa-
 remeid kaugemalt näha, kuid need üffitud ripen-
 dawad müüriosjad, mis põliselt lehestikust nagu
 ähwardades wälja ulatuwad, andes pildile sala-
 pärase ilme, leinawad weel kaua lossi endist
 hiilgeaega, mis kadunud kaug minewikku.

Tartu lossi varemed 1827. a.